

מילים מנצחות: 1967 ושיח המרחב בעיתונות לילדים

נעמה שפי

מטבען, מלחמות נוגעות בסוגיות של מרחב. מלחמת ששת הימים, שראשיתה בחרדה מפני דחיקת הישראלים מאדמתם ומחיקת מדינתם, הסתיימה בשליטתה דה פקטו של ישראל על שטח הגדול פי שלושה ויותר משטחה המקורי ועל אוכלוסייה רחבה. שליטה זו ערערה את הקשר בין החזקת מרחב לבין הזהות האתנית של יושביו. הכיבוש של שטחי ארץ נרחבים הכניס אל המרחב הישראלי שתי זהויות חדשות-ישנות, יהודית מזה וערבית-פלשתינית מזה. מעתה כלל המרחב הישראלי שטחים שהיו קשורים למורשתו של העם היהודי, אשר שירתו משך אלפי שנים אוכלוסייה אתנית אחרת, ערבית. עשרים שנה של חיים מופרדים בטריטוריות לאומיות מובחנות ושונות באו אל קצן בהכללת השטחים הללו, על אוכלוסייתם הערבית, תחת שליטה ישראלית. אמנם, גם עד יוני 1967 התנסו אזרחי מדינת ישראל בשילוב הבעייתי של אתניות ערבית הכפופה לריבונות ישראלית במובלעות הערביות שנתרו בשטחי ישראל לאחר 1948. ואולם החלת שלטון צבאי על היישובים הערביים ויצירת חיץ בינם לבין יישובים יהודיים הקלה על נורמות הסיווג המקובלות. למן יוני 1967 מצאו עצמם הנצים לכודים באותה טריטוריה, שעליה תבע כל צד בעלות, ונדרשו לחשיבה מחודשת.¹ ההתאמה המקובלת בין גבולות טריטוריאליים לגבולות אתניים אותגרה מעתה פעמיים: כמרחב פיזי וכמרחב אנושי. כך נחצו כללים מוכרים של סיווג ותיוג, ונורמות של השתייכות והזדהות עורערו וחיבו התאמה לשינויים המהותיים

1 יובל פורטוגלי גורס שבעשרים השנים שבהן ישבו הפלשתינים בטריטוריה מצרית וירדנית פטרו את הנצים ממתן מענה ברור על זכותם של הצדדים לחזקה על הטריטוריות השנויות במחלוקת. הריישה לפתרון גברה מאז 1967. ראו, יובל פורטוגלי, יחסים מוכלים: חברה ומרחב בסכסוך הישראלי פלסטיני, תל-אביב 1996.

שהתחוללו באזור.² הצורך האנושי הטבעי להשתייך לקבוצה מוגדרת ולטריטוריה תחומה נענה בהגדרות שהשתנו במהירות ולפיכך יצרו תחושה של ערפול ובלבול.

סוגיות אלה, שתפסו את עיקרו של השיח הציבורי בישראל באביב ובקיץ 1967, חלחלו במלוא עוצמתן ומורכבותן גם אל עיתוני הילדים דבר לילדים (1936-1985), הארץ שלנו (1951-1985) ומשמר לילדים (1946-1985); עיתון הילדים שעשוי היה להניב את אחד המעניינים שבדיונים בענייני המרחב ההיסטורי והזכויות המוקנות עליו, הצופה לילדים, חדל להופיע שנים אחדות קודם לכן, ב-1964. שלושתם פנו לגילאי בית הספר היסודי, וקטעים מדבר לילדים ומשמר לילדים נועדו גם להקראת לילדי הגן. שלושת העיתונים היו שלוחות של עיתוני מבוגרים ובמידה רבה שיקפו את תפיסת עולמם.³ על אף שזהותם הפוליטית של העיתונים ידועה, חשיבותה במקרה זה מועטה; שכן מלחמת ששת הימים, יותר מכל אירוע אחר בהיסטוריה הישראלית שמאז מלחמת העצמאות, ערערה את האמיתות הפוליטיות השגורות בין שמאל לימין. בפרק הזמן הנבדק כאן, סביב המלחמה עצמה, מרבית הקשת הפוליטית התבשמה מהישגי הקרבות ובכללם מכיבוש השטחים. קריאה בעיתוני הילדים מן השבועות הספורים שלפני מלחמת ששת הימים, מימי המלחמה ומן השבועות שלאחריה, מלמדת כי הילדים היו שותפים מלאים לשינויים המהירים והמשמעותיים שחוותה החברה הישראלית. עיתוניהם טיפלו בהרחבה בנושאים המורכבים שהולידו ההכנות למלחמה, מהלכה ותוצאותיה.

חשיבות הפרסומים בעיתוני הילדים רבה. בראש ובראשונה, כחברה שהייתה נתונה עדיין במאבק קיום ראשוני, דבקה החברה הישראלית בהנחלת האידאולוגיה המצדיקה את עצם קיומה. לפיכך שימשו הילדים קהל יעד מובחן להטפה רעיונית בלתי פוסקת שהועברה אליהם באמצעים מוסדיים, כמו בית הספר ותנועות הנוער, ובאמצעים חוץ-מוסדיים, דוגמת ספרות יפה ועיתוני ילדים.⁴ ב-1967 נודע לעיתוני הילדים משנה חשיבות, שכן הם ראו אור בשנה האחרונה לפני ייסוד הטלוויזיה בישראל, ולפיכך יש לראות בהם ערוץ

2 על הצורך האנושי להגדיר ולסווג כדי להשתייך ראו, Eviatar Zerubavel, *The Fine Line: Making Distinctions in Everyday Life*, Chicago 1993

3 על גישתו של עיתון הארץ בתקופת ההמתנה ראו, מאיר חזן, 'מעורבותו של עיתון "הארץ" במערכה הפוליטית בתקופת ההמתנה', ישראל, חוב' 10 (סתיו תשס"ז), עמ' 74-115. על יחסם של עיתוני הילדים לסכסוך הישראלי-ערבי בראשיתו ראו, סלינה משיח, 'לרמיין אויב: יריבים פוליטיים בשבועוני הילדים והנוער לפני מלחמת תש"ח ואחריה', בתוך: יוסי דהאן והנרי וסרמן (עורכים), *להמציא אומה: אנתולוגיה*, רעננה 2006, עמ' 260-217.

4 מדי שנה למדו הילדים על מנהיגים מן ההיסטוריה המודרנית של האומה היהודית, שאליהם הוצע להם להתייחס כאל דמויות מופת ראויות לחיקוי. ראו, נעמה שפי, 'בחיפוש אחר אישי מופת: בניית "הפנתיאון הלאומי" במערכת החינוך 1948-1968', *כיוונים חדשים*, חוב' 10 (2004), עמ' 116-134. הרפרטואר הספרותי של הילדים הציע להם שלל דמויות גיבורים שכמותם ציפו מהם המבוגרים להיות. ראו, Tali Tadmor Shimoni, 'The Pantheon of National Hero Prototypes in Educational Texts in Understanding Curriculum as a Narrative of National Heroism', *Jewish History*, Vol. 17 (2003), pp. 309-332

תקשורת כמעט בלעדית להעברת מידע לילדים, בצד תכניות רדיו יומיות. יתר על כן, בתחילת כל שנה יהודית הם נכרכו, ונקראו שוב ושוב על ידי דורות של ילדים בעתות מחלה וחופשה.

מאמר זה יציג את שיח עיתונות הילדים הנוגע לשינויים הדרמטיים במרחב הטריטוריאלי ובמרחב האנושי. שיח עיתונות הילדים ינותח במסגרת השיח הציבורי ויפורש על רקע רעידת האדמה הרעיונית שפקדה את תפיסת המרחב הישראלית המקובלת עד יוני 1967. לטענתי, עיתוני הילדים של תקופת ההמתנה, המלחמה והשבועות הספורים שלאחריה הם נייר לקמוס של השיח הציבורי בישראל. לא נעשה בהם ניסיון לסנן חלקים מן השיח הציבורי. הם כוללים את החרדות, את המגויסות, את שאגת הניצחון, ופה ושם גם התייחסויות לבעיות המלחמה ובעיקר לקשר עם האוכלוסייה הנכבשת. המהירות שבה קיבלו הילדים מידע מפורט למדי על המלחמה מעידה כי לא נעשה כל ניסיון לעכב את המידע ולהתוות דרך ברורה שעל פיה יש להסביר לילדים את מהותה של המלחמה ואת חשיבותה. יחסם של המבוגרים לילדים היה כאל 'מבוגרים קטנים', שאמורים להפנים ולהפעיל את תפקידם כשומרי הארץ ומנהיגיה. בניגוד למקובל בכתיבה ספרותית ועיתונאית לילדים, הנוטה לפשט את האירועים כדי להנהיר אותם לקוראים הצעירים, המקרה של מלחמת ששת הימים מלמד על חלחול מידי משיח המבוגרים לשיח הילדים. לכאורה אפשר לראות בכך מערכת יחסים חריגה בין כותבים לקוראים: ברגיל, כתיבה לילדים מאופיינת בגישה בין-דורית המאפשרת לבני הדור המבוגר להטמיע את תפישותיהם בקרב בני הדור הצעיר, הנוחים עדיין להשפעה.⁵ אבל במקרה של מלחמת ששת הימים, כמו במקרה של אירועים הרי גורל, דוגמת השואה ומלחמת העצמאות,⁶ נראה כי לא שיקולי אינדוקטרינציה כיוונו את כתיבתם של המבוגרים אלא סערת הנפש שלהם עצמם: חרדותיהם והתפעמותם הם שחדרו לשיח הילדים בלא שעברו תהליכי עיבוד וסינון. קרי, עוצמת האירוע האפילה על שלב העיבוד הרציונלי של החרדה ושל ההיסחפות בניצחון אחריה, שלרוב הקדים את האינדוקטרינציה עצמה. כך טושטשו כליל גבולות דוריים והילדים הוכללו בשכבת 'המבוגרים האחראיים' לשלום המדינה. בכך גייסו גם אותם לפעילות המורכבת למען קיום המדינה והשמירה עליה, כפי שהתגייסו

5 הכתיבה לילדים מאז ימי היישוב ועד שנות השישים נתפסה ככלי לחינוך. ראו, מנחם רגב, ספרות ילדים – השתקפויות: חברה, אידיאולוגיה וערכים בספרות ילדים ישראלית, תל-אביב 1992, עמ' 5-13. ג'ון סטורי גורס כי גם טקסט הפתוח לפרשנותו של הקורא מותיר בידי הכותב מרחב ליצירת מניפולציה. ראו, John Storey, *Cultural Studies and the Study of Popular Culture*, Athens 2003, pp. 40-45

6 להסבר מקיף על התופעה בשנות הארבעים ראו, יעל דר, ומספסל הלמודים לקחנו: היישוב לנוכח שואה ולקראת מדינה בספרות הילדים הארץ ישראלית, 1939-1948, ירושלים תשס"ו (להלן: דר, ומספסל הלמודים), במיוחד עמ' 143-188.

הכותבים עצמם בגילאים צעירים. ייתכן שבכך חרצו גם את תגובות האדנות על הארץ, שביטאו מקצת ילדי ששת הימים משבגרו והשתלבו בפוליטיקה הישראלית. התנודה הדרמטית בין חששות כבדים לבין שכרון הניצחון, בין תחושה של מחנק פיזי ומנטלי לבין התרווחות מרחבית והתרחבות הלב, הולידו שתי תפיסות מרחב הנוגעות לשתי החברות הנצות ולטריטוריות שהחליפו ידיים. תפיסה אחת שבה עסקו עיתוני הילדים של תקופת ההמתנה והמלחמה נוגעת למרחב האנושי שבמסגרתו דימו הישראליים את עצמם לקבוצה מלוכדת, מונוליתית, חושבת ורגישה. מנגד הם היפנו מבט ביקורתי, רווי פטרונות, כלפי גוש ערבי, גם הוא מונוליתי, ושלא כמו הישראליים – מאופיין בהבעת רגשות קיצוניות, מיצריות מרתיעה ועד אומללות מכמירת לב.⁷ התפיסה השנייה נוגעת למרחב הגאוגרפי שהוזכר תחילה כשורש החשש מפני כיבוש ערבי, וזכה להתייחסויות מפליגות לאחר שהקערה התהפכה וישראל הייתה לכובשת. השטחים הנרחבים שעברו לשליטה דה פקטו של ישראל נתפסו מעתה כ'חגורת ביטחון' מפני הכיבוש הערבי, ואילו המילה 'כיבוש', הטעונה עד כה בפרשנות שלילית ומאוימת, נהפכה ל'שחרור' שמהותו חיובית. הדיון במרחב הגאוגרפי נשק כל העת ברעיון הכיסופים אל נוף ארץ אבות שאליו שבו הישראליים כעת.⁸ הערגה לחבלי ארץ המצויים מעבר לגבול הייתה חלק משיח מתמשך בחברה הישראלית על המקומות שחמקו מידי ישראל במלחמת 1948, המכונה בקביעות 'מלחמת השחרור', ובכללם ירושלים וגוש עזיון. שיח זה היה אינטגרלי לעיתוני הילדים, כשם שהיה מקובל בספרי הלימוד שלהם ומשקף את מרחב הכיסופים.

אמנם, כפי שטוענת אניטה שפירא, דור המדינה לא אימץ את הגישה הנוסטלגית כלפי ארץ ישראל, שאפיינה את דור הפלמ"ח.⁹ ואולם השיח שכפו השוליים האינטלקטואליים (למשל, הכנענים ואורי צבי גרינברג) בצד כתיבה לילדים על ידי נציגי זרמים אלה ובני דור הפלמ"ח (למשל, בנימין תמוז ואוריאל אופק), הותירה את הכמיהה נוכחת גם בחייהם של ילדי שנות החמישים והשישים. זאת ועוד, תגובותיהם של משחררי ירושלים כאילו השלימו את משימתה של חטיבת הראל מ-1948 וחזקו את החיבור בין בני הדור הצעיר לבין הערגה לארץ הנושנה. החל מיוני 1967 שינה שיח זה את פניו. מהותו לא הייתה עוד השלמת המבצעים שכשלו ב-1948, אלא מימוש של כמיהה היסטורית עמוקה יותר. מעתה לבשו הכיסופים ממד היסטורי שיכול היה להשתוות עם ערגתו הדתית והמעשית

7 לכבוד יום העצמאות השישה של מדינת ישראל (1954) ביקש הארץ שלנו להציג בפני קוראיו את הישגי המדינה לעומת נחשלותן של חברות ערביות שכנות. נחיתותן של האויב הוצגה באמצעות שלושה עמודים של תמונות משוות בנושאים: חינוך מול בערות; דאגה לחולה מול הזנחה; הפרחת השממה מול מדבר; צבא-עם מול צבא-מרצחים; בית לעולים מול בגידה בפליטים; משטר יציב מול רודנות הפכפכת. ראו, הארץ שלנו, 5.5.1954, עמ' 2-4.

8 על הגישה ההיסטורית שאפיינה את הכתיבה בעיתוני הילדים בעת המלחמה ראו, יעל דר בחוברת זו.

9 ראו, אניטה שפירא, 'מדור הפלמ"ח לדור ילדי הנרות: זהות ישראלית בהשתנתות', בתוך: יוסי מאלי (עורך), מלחמות, מהפכות וזהות דורית, תל-אביב 2001 (להלן: שפירא, דור הפלמ"ח), עמ'

של רבי יהודה הלוי לארץ ישראל, כמו גם עם הממד המשיחי של האוטופיות הציוניות משלהי המאה התשע-עשרה והממד הרציונלי של גאולת הארץ בידי הציונות המעשית.¹⁰ אביתר זרובבל מסביר את המהלך הרעיוני – האוניברסלי לגישתו – בשתי דרכים השזורות זו בזו: האחת היא התפיסה הרווחת, ולפיה שרר בימי קדם תור זהב שלאחריו סבלה קבוצה חברתית מהידרדרות ולפיכך היא שואפת להשיב עטרה ליושנה. האחרת היא מגוון האמצעים המאפשרים התחברות רגשית לעבר – כמו שימוש בעזרי נוסטלגיה, שיבה למקומות שבהם הוכרעו החלטות מרכזיות, ויצירת תחושה של המשכיות למעשים רבי רושם מן העבר.¹¹ מעתה אפשר היה להציג את כיבושם בפועל של אזורים נרחבים – חצי האי סיני, הגדה המערבית והרמה הסורית – כחוליה נוספת בשרשרת של התכוננות בארץ המקראית כמחוז חפץ שאליו שבו צאצאי הישראלים הקדומים.

הקלות שבה מעובדים ומשתנים התודעה המשותפת או הזיכרון המשותף של בני חברה נתונה מלמדת כי נסיבות מקומיות, בעיקר בעלות עוצמה רגשית גדולה, עשויות לשנות את מסגרת ההגדרה של החברה כולה ושל היחידים בה: מה שהיה עד אתמול איום, מוגדר מעתה כחירות; מי שהייתה ארץ אויב נהפכה באחת למקום עלייה לרגל. החוויה המסעירה שזימנה מלחמת ששת הימים לאוכלוסייה הישראלית נחרטה לא רק כאירוע טראומטי (flashbulb) שבו זוכר כל יחיד מה עשה בשעה ששמע, למשל, על כיבוש-שחרור ירושלים. השותפות של רבים לתחושת השחרור הולידה זיכרון משותף חדש, ולפיו מלכתחילה הייתה מטרתה של מדינת ישראל לשמש לא רק בית לעם היהודי, כי אם בית דומה לזה ההיסטורי מימי המקרא.¹² יתר על כן, המגע הישיר עם המחוזות המקראיים אפשר לכתוב את ההיסטוריה המשותפת מחדש. מעתה הוצגו השטחים הכבושים כמחוזות שאליהם נכספו הישראלים מקדמת דנא, ונעשה בהם שימוש להבניית הזהות הקבוצתית החדשה.¹³

- 10 על גישתו של ריה"ל לציון ראו, עזרא פליישר, "תמצית ארצנו ומשמעותה": לדיוקנו של רבנו יהודה הלוי על פי ממצאי הגניזה, פעמים, חוב' 68 (תשנ"ו), עמ' 4-15. על קווים משיחיים באוטופיות הציוניות ראו, רחל אלבוים-דרור, המחר של האתמול, כרך ראשון: האוטופיה הציונית, ירושלים 1993, עמ' 17-35. תורה לתרצה דורמן על הארותיה.
- 11 ראו, Eviatar Zerubavel, *Time Maps: Collective Memory and the Social Shape of the Past*, Chicago and London 2003, pp. 11-54 (להלן: זרובבל, מפות זמן).
- 12 על השימוש בויכרונות פרטיים להבניית זיכרון ציבורי משותף ולהפך ראו, למשל, אבישי מרגלית, 'עבר מתמשך', זמנים, חוב' 68-69 (סתיו-חורף 1999-2000), עמ' 76-87; Maurice Halbwachs, *On Collective Memory*, Chicago and London 1992, pp. 52-83. על השימוש ברמיון לשם יצירת המשכיות ראו, זרובבל, מפות זמן, עמ' 37-54.
- 13 על הפיכתם של עצמים ומקומות לבסיסים להתוויית זיכרון, ראו: פייר נורה, 'בין זיכרון להיסטוריה: מחוזות הזיכרון' – Les lieux de mémoire, זמנים, חוב' 45 (קיץ 1993), עמ' 4-19.

א. המרחב האנושי הישראלי: 'מעיינות רצון טוב'

הלכידות של המרחב האנושי הישראלי ומשמעותה לחוסנה של המדינה הוצגו כבר בגיליונות יום העצמאות שראו אור על סף 'תקופת ההמתנה'. שבוע לאחר יום העצמאות פרסמו עיתוני הילדים דיווחים על החגיגות, על הטקסים ועל הסמלים הקשורים בו, סיפורי גבורה על מלחמת השחרור, וידיעות ראשוניות על גיוס המילואים בישראל. כולם סימלו ישראליות, מכנה משותף, אחדות.¹⁴ גישה זו עלתה בקנה אחד עם האופן שבו הוצגה החברה הישראלית בפני הילדים גם בחומרי קריאה אחרים שהגיעו לידיהם. ספרי הלימוד וחומרים נלווים שיקפו מידה רבה של לכידות והמשכיות בין-דורית. על אף שהלכידות החברתית טרם הוגדרה במדויק, היא התקיימה בפועל, כפי שאפשר לראות בשורת הכתבות שסיקרו את יום העצמאות. מאפייניה הבולטים הם פריסת המגויסות הישראלית על פני גילים, שכבות חברתיות ואזורי מגורים, ונכונות הפרטים לראות בחברה את מרכז חייהם. נראה כי תחושה זו חלחלה אל הילדים מתוך הבנתו של דור ההורים, שההתגייסות הנוכחית מקיפה את כל הישראלים, ובכללם אלה שהצטרפו לכור ההיתוך הישראלי זה לא כבר.¹⁵

לתפיסה זו עדויות רבות בסיפורי המלחמה. איש מילואים שתיאר את חוויותיו הסביר זאת בפשטות: 'פגשו שם רופא וחיט, מובטל ועסוק, רווק וסב, בן הישיבה והקיבוצניק. כולם משכו יחדיו רשת הסוואה כאשר "בן טובים" נתניתי "חימם" את המנוע'.¹⁶ העיתונאי שמואל שגב הגדיר זאת במילים חדות עוד יותר: 'האזרח שבהם [באנשי המילואים] – פינה את מקומו לחייל. כאן בשדה לא היה ייחוס ולא היה מעמד. המהנדס "שכח" את הבניין שהוא בונה וציית ללא ערעור לסטודנט ה"צוציק" המדריך אותו בשימוש במקלע. קצין המודיעין מעיירת הפיתוח כפה ללא קושי את מרותו על "בני הטובים" מהעיר הגדולה והנוצצת'.¹⁷

הקוראים הצעירים נחשפו לאותן תופעות בדיוק: 'פסיפס אנושי מורכב ומגוון, מיוצאי עשרות גלויות, ומקומות רבים בארץ, שהפכו גוף אחד, הנע ומבצע כאיש אחד',¹⁸ דיווח

14 על בולי יום העצמאות: הארץ שלנו, 23.5.1967, עמ' 16; משמר לילדים, 16.5.1967. על מצעד צה"ל: משמר לילדים, 23.5.1967, עמ' 586; הארץ שלנו, 23.5.1967, עמ' 11. על חידון התנ"ך לנוער: דבר לילדים, 23.5.1967, עמ' 898. סיפור גבורה לדוגמה הוא 'יומו של בדיחי' בקרב מול הכפר הערבי טירה, שם, עמ' 886. על תפקידו של בית יד לבנים, שם, עמ' 890.

15 על החוויה הראשונית של עולי שנות החמישים בעצם ההשתתפות במלחמה למען המדינה ראו, שמואל נח אייזנשטרט, 'תהליכים ומגמות בעיצובה של החברה הישראלית', בתוך: שמואל סטמפלר (עורך), אנשים ומדינה: החברה הישראלית, תל-אביב 1989, עמ' 41-60.

16 נפתלי גיל, 'השעה הגיעה', בתוך: שבת רביב (עורך), אנחנו הלוחמים: משתתפי מלחמת ששת הימים מספרים, תל-אביב 1967 (להלן: רביב, אנחנו הלוחמים), עמ' 23.

17 שמואל שגב, סדין אדום: מלחמת ששת הימים, תל-אביב תשכ"ו (להלן: שגב, סדין אדום), עמ' 46.

18 דבר לילדים, 6.6.1967, עמ' 955.

להם משירות המילואים כתב דבר לילדים גרעון טורי. כלומר, עוד לפני שפרצה המלחמה נתפסו הילדים כחלק מן הגוף המגובש של החברה הישראלית, בלי קשר לגילם הרך. במדור החדשות של הארץ שלנו הוצג הגיוס בצורה שונה באורח מהותי: 'אבא יצא למילואים למען השלום' הייתה כותרתו של דיווח שלא ביאר את הקשר בין ההמתנה למלחמה לבין שלום אפשרי, אך זרע את הזרעים להבין שמלחמה עתידה לפרוץ למען מטרה נעלה ממנה. תפיסת השלום של העיתון נותרה בעינה גם בגיליון הבא. תחת הכותרת 'עופו עופו, הביאו את השלום', שליוותה תצלום של להקת פלמינגו במעופה, גולל הגיליון מקטעים מתוך השבוע האחרון שעם פרסום העיתון נראו לא לגמרי רלוונטיים. יום שלישי, יום פרסום של עיתוני הילדים, חל ב-6 ביוני, היום שאחרי פרוץ הקרבות. בדבר לילדים הסתפקו בפרסום תפילת ילדים למען שמירה על חיי החיילים, פריחת המדינה ובוא השלום, ובגיליון שראה אור לאחר המלחמה פורסמו כמה מכתבי ילדים המתגעגעים לאבות, לאחים ולחיילים אלמונים, ואשר מתפללים לשלוםם.¹⁹ הדגשת הגעגוע נבעה, כנראה, גם מהתכונות של האבות המגויסים ורצונם לראות את עצמם משתקפים בעיני ילדיהם בערגה. דוגמה מעניינת נמצאת ביומנו של מפקד הפריצה לירושלים העתיקה, מוטה גור, אז אב לשלושה ילדים קטנים. בתקופת ההמתנה חלף בביתו כדי לחפור שוחה בגינה וציין ביומנו שבתו הבכורה רותי, בת החמש, מבינה מה קורה, אבל לבנו אורי בן השלוש חסרה השבת עם אבא. כעבור ימים אחדים הוא שמח לבשר: 'ריטה [רעייתו] מספרת שחל בו [באורי] שינוי. הוא הגבר בבית, מתנהג מצויין'.²⁰ כלומר, כבר בגיל שלוש הפנים הילד את מקומו כמגויס קטן המחויב לנהוג בהתאם לצו השעה.

גישה זו עולה בקנה אחד עם האופן שבו הציגו עיתוני הילדים את המוטל עתה על בני הדור הצעיר: הם דרשו מהילדים להשתלב במאמץ המלחמתי ולהוכיח מידה גדושה של סולידריות עם סביבותיהם באמצעות סיוע לבית, לבית הספר, ואפילו במילוי מקומם של המגויסים. הארץ שלנו כיוון את הילדים להימנע מהטרדת המבוגרים. הקוראים הצעירים התבקשו 'להמשיך בחריצות בלימודיכם, לסייע לאמותיכם, בכל מלאכות הבית ובקניות ושליחויות', וכמובן להישמע להוראות כוחות הביטחון. הימנעות מהפרעה נתפסה כאחת התכונות החיוניות ביותר שילדים יכולים להציע בעת מלחמה, כפי שעולה גם מספרו של מיכאל בריזוהר, החדש הארוך ביותר. הספר מגולל בין השאר את סיפורם של שני ירושלמים רכים בשנים, ילדיה של אם חד הורית, חובשת במקצועה. עיקר הערכתו של המחבר לילדים נבעה מעידודם את אמם לצאת לאזורי הקרבות בעירם כדי לסייע בטיפול

19 הארץ שלנו, 30.5.1967, עמ' 2; שם, 6.6.1967, שער ועמ' 2; דבר לילדים, 6.6.1967, עמ' 974; שם, 13.6.1967, עמ' 990-991, 997.

20 מוטה גור, 'הר הבית בידינו!': קרבות הצנחנים במלחמת ששת הימים, כ"ו-כ"ח אייר תשכ"ז, תל-אביב 1973 (להלן: גור, הר הבית).

בפצועים ובפניוויים. אמונתם שהאם תחזור בריאה ושלמה הוא שאפשר להם לדרכנה כך.²¹

במקרים אחרים נטלו על עצמם המבוגרים להנחות את הילדים כיצד להתנהג, לעתים תוך אימוץ הקודים שהילדים קיימו ממילא. דבורה עומר פרסמה מקצת מתשובותיהם של קוראים לשאלה 'במה אנו יכולים לעזור', ובהן מכתב לאח מגויס, סיוע לאח צעיר ופעילות חברתית לשמירה על המורל. בדבר לילדים בחרו בגישה עניינית יותר ופרסמו הדרכה: 'כך תתנהג באזעקה'. בגיליון שפורסם לאחר המלחמה נדפס סיפורה של רות טנא, 'גם שי התנדב', ובו תיאור פועלו של ילד שהתנדב לנסוע עם דודו במשאית כדי להסיע חיילים ממקום למקום. במשמר לילדים, שהופץ בקיבוצים ובהתיישבות העובדת, הרבו להתייחס לתפקידם של הילדים בסביבה החקלאית. על סף המלחמה צוטטו ילדים מספרים כי 'במו ידיו השחתנו את הדשא שגידלנו בשקידה', משום שהוטל עליהם לחפור שוחות ולבנות מקלט. בהארץ שלנו סופר על ילדי בית הספר במגדיאל שלקחו על עצמם את ארגון בית הספר – מהוראה על ידי תלמידי הכיתות הגבוהות, ועד טיפול בענייני כיבוי אש וארגון בעת אזעקה.²²

גם לאחר המלחמה המשיכו עיתוני הילדים להדגיש את תפיסת הסולידריות. לעתים נחשף בהם שיח רחב יותר מאשר ענייני המלחמה. בתשובה לטרוניה של ילד בן עשר שאין לו במה להועיל בבית משום ש'אינני מומחה בעבודות נשיות', נזף בו הלל המדריך (הארץ שלנו) ושלח אותו לשטוף כלים ולפנות את חצר הבית מגרוטאות ומחומרים דליקים, תוך שהוא נותן לילד מופת בדמות החברה האנגלית של ימי הבלויץ.²³ פנייתו של הילד מעידה כי אף על פי שסיפורי הילדים כללו נשים המשתתפות בפעילות מבצעית, הגישה הרווחת הייתה עדיין מגדרית: ייעודם של בנים לפעילות חוץ-ביתית ואילו בנות מוגבלות לזירה הביתית. בגיליון הארץ שלנו מן השבוע של תום הקרבות הגיע רעיון המגויסות של הילדים לשיא: תלמידים מבית הספר "דב הוז" שביפו פרסמה מכתב למערכת ובו קראה לילדים להטות שכס למאבק באמצעות גיוס כספים לרכישת הליקופטר לצה"ל; המטרה שהציבו לעצמם הייתה גיוס 1,000 ל"י ששוים אז היה כ-330 דולר. דבר לילדים, שלקח על עצמו את משימת ארגון המבצע, סיפר על כך לקוראיו שבוע מאוחר יותר, תוך ציון התרומה הראשונה של ילדי קיבוץ כברי.²⁴

הפעילויות שהוצעו לילדים ואלה שיזמו בעצמם סביב המלחמה, אך במיוחד רעיון גיוס הכספים והסעת החיילים לחזית, מעידים על הנורמה המקובלת בישראל של שנות

21 הארץ שלנו, 30.5.1967, עמ' 2. מיכאל ברוזר, החדש הארוך ביותר, תל-אביב 1968 (להלן: ברוזר, החדש), עמ' 235, 245.

22 הארץ שלנו, 6.6.1967, עמ' 3; דבר לילדים, 6.6.1967, עמ' 964; שם, 20.6.1967, עמ' 1004; משמר לילדים, 6.6.1967; הארץ שלנו, 20.6.1967, עמ' 16.

23 הארץ שלנו, 20.6.1967, עמ' 14.

24 הארץ שלנו, 13.6.1967, עמ' 21; דבר לילדים, 20.6.1967, עמ' 1006.

החמישים והשישים: הציבור שותף לעשייה, כולל מעורבות כספית. הלוחמים והורי הקוראים השתייכו לדור שתרם את דמי הכיס שלו למען רכישת נשק לישראל.²⁵ גם עתה נהגו הילדים בבגרות שמעבר לגילם, ולא אחת שורטטו בספרים כבעלי יכולות וכוח דומים לאלה של המבוגרים.²⁶ מובן מאליו שלדברים אלה הייתה משמעות רבה בתהליך הגיוס של הילדים לפעילות לאומית ולדבקותם בחובתם לסייע בבניין האומה. גישה זו טשטשה גם את הגבולות המקובלים בין מבוגרים לילדים, שהורשו להיכנס לא רק בעול העשייה הלאומית אלא גם בגבולות השיח הרעיוני בחברה. במקרה הפרטי של מלחמת ששת הימים הילדים נקראו לא רק לשתף פעולה עם המבוגרים, אלא גם ליזום פעילות משל עצמם.

לכן אין להתפלא על ההלימה בין הדיווחים על התגייסות הילדים לבין כתיבתם האידיאולוגית של עורכי העיתונים שאותם קראו. בגיליונות שראו אור עם פרוץ המלחמה – אך הורדו לדפוס ימים אחדים לפניו – התבטאו עורכים בהתפעמות ממש נוכח פועלם של הישראלים. כך כתבה אסתר קל, שהחליפה את עורכי הארץ שלנו שגויסו למילואים:

אני גאה על מחלקי החלב הצעירים בקרית-חיים, שמילאו את מקומם של החלבנים שנקראו למילואים; אני גאה על הנערים שחפרו שוחות ללא ליאות; על ילדי נחל-עוז הממשיכים לשחק, לפעמים על הדשא ולפעמים באפולולית המקלט [...] אני גאה על העוגות הטרויות והמתוקות הנשלחות באהבה לחיילינו בחבילות עם גרביים חמות, סיגריות [...] אני גאה היום מאוד על ממשלתי, שביום מבחן ידעה לשכוח את סכסוכי הסיעות והמפלגות ולהקים ממשלת ליכוד לאומי מורכבת מבחירי העם.²⁷

עמיתה, אפרים תלמי, נקט גישה דומה בגיליון המקביל של דבר לילדים:

האויב על הסף, ונוכח הסכנה החמורה המאיימת עלינו נשכחו קטנות יום-יום [...] נפתחו מעיינות רצון טוב והתנדבות למופת אצל כל שכבות העם: קטן וגדול, בכפר ובעיר, חייל ואזרח, מביאים תרומות, מתנדבים לעזרה

25 ראו, אורי בן-אליעזר, "אומה במדים" ומלחמה: ישראל בשנותיה הראשונות, זמנים, חוב' 49 (קיץ 1994), עמ' 51-65.

26 על ילדים כמבוגרים בסיפורים ראו, דר, ומספסל הלמודים; יעל זרובבל, 'מסע במרחבי הזמן והמקום: ספרות אגדית כמכשיר לעיצוב זיכרון קיבוצי', תיאוריה וביקורת, כרך 10 (קיץ 1997), עמ' 69-80. ספרות הסדרות לילדים העצימה את כול-יכולתם של הילדים. למשל, נערי חסמב"ה מורים לרמטכ"ל כיצד לפעול להצלת עמיתם (יגאל מוסינזון, חסמב"ה וילדי ההפקר, תל-אביב תשי"ב), והילד רפי סרדין פועל כאילו היה אחד מפקודיו הסדירים של המוסד. ראו את הגיוס בראשון ספרי הסדרה, עדו סתר [חזי לופבון], עוז יעוז נגד תניני פרעה, תל-אביב תשכ"ג.

27 הארץ שלנו, 6.6.1967, עמ' 2. הדגשה במקור.

לחולים, לחפירות-מגן, לחלוקת-דואר, להוראה בבתי-ספר. תורמים דם למקרה צורך; מבקשים להתגייס גם אלה שהם צעירים מדי או קשישים מדי לשירות פעיל.²⁸

במקרים אלה, עיתוני הילדים הביאו לידי ביטוי את התפיסה הרווחת בחברה הישראלית ובהנהגתה, כפי שבאה לידי ביטוי למשל בנאום הראשון לאומה שנשא ראש הממשלה לוי אשכול לאחר פרוץ הקרבות: 'בימים אלה, העלולים להיות ימי מאבק דמים אכזר, מיטשטשות המחיצות בין חזית לעורף. בימים אלה – כל העם צבא, כל הארץ חזית. כל אחד ואחד מאיתנו בכל מקום ובכל שעה, חייב לראות עצמו מופקד על הגנתה של ישראל. כולנו וצבאנו בראש נביס את הקמים עלינו'.²⁹

הדמיון בין דבריהם של העורכים בעיתוני הילדים לבין דבריו של ראש הממשלה, והגישה האחידה הקוראת לילדים להתגייס מן העורף למען החזית, הם הביטויים המובהקים ביותר לטשטוש הגבולות בין חזית לעורף ובין הדור הבוגר המחויב להתגייסות לבין הדור הצעיר הנדרש להטות שכם לעשייה הלאומית.

ב. המרחב הפיזי: גבולות פנימיים

המרחק בין חזית לעורף ושאלות הנוגעות לשמירה על הגבולות היו הבסיס להתוויית גבולות תודעה חדשים בפני הילדים. ברגיל, לימודי המרחב של ילדים בשיעורי מולדת וגאוגרפיה מתחילים בעיסוק בסביבה הקרובה ומתרחקים בהדרגה למרחבי העיר, המדינה, היבשת והעולם.³⁰ בעת מלחמה נאלצו בני הדור המבוגר למהר ולשרטט בפני הילדים את המדינה כולה ואף את סביבותיה, אך לאורך כל הדרך הציגו בפניהם מושגים שעשויים היו לכלבלם. בראש ובראשונה ביקשו המבוגרים ליצור חיץ בין חזית לעורף, מינוחים שהושאלו מתפיסות המלחמה האירופיות ואשר תקפותם בשטחה המצומצם של מדינת ישראל מוטלת בספק. מכאן נחלקו ההסברים לשניים: מצד אחד נדרשו הילדים לנהוג כמגויסים, כאילו הם עצמם מצויים בחזית. מצד אחר הוסבר להם כי המגויסים מבני משפחותיהם נשלחו לחזית, בעוד הם, הילדים, נותרו בעורף. העובדה שלרוב הפרידו בין חזית לעורף רק כמה עשרות קילומטרים, לא הוזכרה. מה שהודגש הוא שהותם של מקצת הילדים – בני יישובי הספר – בקרבת החזית. כלומר, מלכתחילה הוצגו בפני הילדים גבולות שהגדרתם שונתה בהתאם למטרה שאותה נועדו לשרת. לפרקים שימשו כדי לאפשר לאווירת החזית לחלחל אל העורף, ולעתים כווננו ליצור חיץ בין השניים.³¹

28 דבר לילדים, 6.6.1967, עמ' 954 (תלמי), 955; שם, 20.6.1967, עמ' 1010.

29 מצוטט אצל שגב, סדין אדום, עמ' 29.

30 על שיטת הפריסה של המרחבים בפני הילדים ראו, יורם ברגל, מולדת וגיאוגרפיה במאה שנות חינוך ציוני, תל-אביב 1993.

31 זרובבל גורס כי מפות פיזיות, המשמשות להגדרה עצמית של יחידים וקבוצות, עשויות גם להטעות בהיותן תלושות מציאות גאוגרפית רחבה יותר. זרובבל, מפות זמן, עמ' 7. במקרה של המפות

ברי שקוראים צעירים התקשו להתמודד עם המהלך הדיאלקטי המחוכם, ובוודאי שהיו מנועים מלבקר אותו.

טיפוח האשליה של קיום חזית ועורף סייע להידוק הקשר בין הילדים לבין עשייתם של מבוגרים למען המדינה, עשייה שכמותה אמורים היו הילדים לבצע בעצמם – לאלתר או בבוא היום. בצד מכתבי ילדים לחיילים בחזית, שלפני המלחמה הייתה סמוכה ליישובים, פורסמו כתבות על חיי ילדים בחזית. ראשון השבועונים שדיווח על החיים בספר היה משמר לילדים, שסיקר את חייהם של ילדי הקיבוצים שעל גבול הצפון והתעלם מילדים ביישובים אחרים בסביבה. הארץ שלנו דיווח על מצבם של הילדים המתגוררים בסמיכות לגבול ותיאר את מצבם של ילדי קיבוץ גלאון שבנגב, תוך אזכור מפורש של היותו אחת מ-11 נקודות היישוב שעלו על הקרקע בן-לילה במוצאי יום הכיפורים תש"ז. האזכור הלא תמים הזה קישר בין חוד החנית ההיסטורי של ההכנות למלחמת העצמאות, לבין הנכונות להקריב למען המולדת גם כעת.³² עיתונאית קטנה של הארץ שלנו נסעה לאחר המלחמה לקיבוץ נח"ל עוז כדי לברר כיצד חוו ילדי המשק את ההפגזה. היא גילתה שהילדים המשיכו את שגרת יומם במקלט, בעוד המבוגרים הסיעו את הקומביינים ממש עד הגבול שבתיה של עזה נשקפים ממנו. דבר לילדים סיפר לקוראיו על עמידתם האיתנה של ילדי קיבוץ בחן על גבול ירדן, שניהלו יומן, חיברו סיפורים (על ילדים גיבורים), ודיווחו לחיילים בחזית על הפגיעה במגרש הכדורגל ובלול התרנגולות.³³ הפרסומים הללו הדגישו את מקומם של הילדים כ'חיילים קטנים' המקבלים בקור רוח את תפקידם. יתר על כן, היה בהם כדי לחזק את הדימוי החיובי של ההתיישבות העובדת ואת חוסנה. יישובים אחרים, שסבלו לא פחות מן המתרחשות בגבולות, הודרו מן השיח המעצבים את יכולת העמידה של אוכלוסיית הספר. אפשר שהעובדה שלא נטלו חלק בעשייה החקלאית, המובהקת לחלוציות, היא שהותירה אותם בשוליים.

דרך נוספת להדגיש את הקשר ההדוק בין חזית לעורף, שביסס את עוצמתה של הלכידות הלאומית אך גם טשטש את משמעותו של המרחב הישראלי, נמצאה בפרסומיהם של כתבי העיתון המבוגרים שנקראו לשירות מילואים ודיווחו ממקום הימצאם או במכתביו הפומביים של 'חגי המורה להתעמלות' שנרפסו בהארץ שלנו. המכתבים, כתובים בשפה ילדותית, מספרים על מצבם של המגויסים בדרום הארץ, לשם הגיעו גם מכתבים

המועטות שהוצגו לילדים בעיתוניהם, ישראל שורטטה בהקשר חלקו הדרומי של המזרח התיכון (דרום ישראל, חצי האי סיני, חלק מירדן וערב הסעודית) כהוכחה לסכנה וגם לאפשרויות העומדות בפני הערבים. ראו משמר לילדים, 30.5.1967, עמ' 615; דבר לילדים, 30.5.1967, עמ' 935; שם, 13.6.1967, עמ' 981. מפת העיר העתיקה, מנותקת מכל הקשר, פורסמה שם, עמ' 983.

32 משמר לילדים, 16.5.1967, עמ' 572; הארץ שלנו, 6.6.1967, עמ' 4-5. על הגישה הפטריטיבית בהוראת מולדת ותנ"ך ראו, יובל דרור, 'מערכת החינוך כסוכנת הפטריטיזם היהודי במדינת ישראל – מ'ציונות חלוצית' ל'ישראליות מאוננת', בתוך: אבנר בן-עמוס ודניאל בר-טל (עורכים), פטריטיזם: אוהבים אותך מולדת, תל-אביב 2004, עמ' 140-142.

33 הארץ שלנו, 20.6.1967, עמ' 18; דבר לילדים, 4.7.1967, עמ' 1059.

מתלמידיו הגאים הרואים בו גיבור השומר על המולדת. כמנהגו האטי של הדואר בשנות השישים, גם מכתביו של חגי פיגרו באורח משמעותי אחר האירועים. במכתב שנכתב בעת ההכנות למלחמה סיפר על אימוני חיל השריון והוסיף: 'החבר'ה כאן שואלים, אם אני כותב ספר היסטוריה חדש. צחוק! אבל מי יודע, אולי פעם יכניסו את הסיפור שלנו וילמדו אותו בבית הספר ויעשו עליו שעורי בית ובחינות?', כמנבא את משמעותה של המלחמה המתרגשת על האזור. בשבוע שלאחריו סיפר חגי על השתתפותו בכיבוש עזה ועל שיחתו באלחוט עם חברו, כובש ירושלים.³⁴ הוספת מרחבים חדשים-ישנים למרחב הישראלי המוכר והתחושה המיידית שמדובר ברגע היסטורי הייתה קו מנחה בפרסומי העיתונים לאחר המלחמה.

ג. המרחב האנושי הנכבש: 'מבט של מנוצחים'

בצד תחושת ההתעלות מכיבוש השטחים, שאומצו לאלתר כטריטוריות שהושבו לבעליהן, נאלצו הישראלים לבוא במגע ישיר עם האוכלוסייה שהתגוררה בהם זה מאות שנים. ככל שהדברים נוגעים לעיתוני הילדים, עד יוני 1967 היו הערבים גוש מונוליתי נחות, או במקרה הטוב – דמויות שטוחות המציגות אתניות חביבה ובלתי מזיקה. התייחסויות מעטות בעיתוני הילדים היו ענייניות ונקיות מעמדה פטרונית, הדומיננטית בגישה הישראלית האוריינטליסטית במהותה כלפי מי שנתפסו כגוש אויב.³⁵ לפני המלחמה פרסם הארץ שלנו את עיבודו של עמוס דביר לסיפור בהמשכים על 'ג'וחא', בדואי ששויכו הלאומי מטושטש, המשוטט וחושף את הקוראים למרחב העלום של אוכלוסייתו. בהמשך השנה פרסם דביר את העיבוד 'לשאלה מתחכמת – תשובה מזומנת', ובו סיפור המפגש בין נסיך מערבי לפלאח ערבי.³⁶ שני הסיפורים עסקו בערבים סתמיים שליהודים החיים בישראל אין אתם דבר. העיתון הציג בפני קוראיו מבט חקרני יותר בכתיבה על חצי האי ערב, ולאחר המלחמה הוקדש מדור הבולים להשתקפותם של ניצחונות ומפלות כבולים מצרים.³⁷

- 34 הארץ שלנו, 6.6.1967, עמ' 15; שם, 13.6.1967, עמ' 15; שם, 20.6.1967, עמ' 15.
- 35 גישה זו אפיינה את גם ספרי הלימוד עד שלהי שנות השישים; ראו, אלי פודה, 'היסטוריה וזיכרון במערכת החינוך: הסכסוך הישראלי-הערבי בראי ספרי הלימוד להיסטוריה בישראל, 1948-2000', בתוך: אבנר בן-עמוס (עורך), היסטוריה, זהות וזיכרון: דימויי עבר בחינוך הישראלי, תל-אביב 2002, עמ' 69-100.
- 36 ג'וחא: הארץ שלנו, 23.5.1967, עמ' 7; שם, 30.5.1967, עמ' 7. שאלה: שם, 4.7.1967, עמ' 7. המתקנות שבה הוצגו הערבים הסתמיים הללו תואמת את דרך הצגתם של ערבים בסיפורי ילדים ישראלים בעתות שלום. בעת מלחמה הוצגו הערבים כאלימים, מזרי אימה ובוגדניים. ראו, אדיר כהן, 'דמות הערבי והיחס לקונפליקט בראי ספרות הילדים', בתוך: שלמה הראל (עורך), ערכים דמוקרטיים-חברתיים בראי ספרות הילדים, כפר סבא 1986, עמ' 61-75.
- 37 על חצי האי ערב: הארץ שלנו, 17.5.1967, עמ' 16. על בולי מצרים: שם, 27.6.1967, עמ' 16.

לפני המלחמה ולאחריה פרסמו העיתונים התבוננות לא מחמיאה על האויב, שגם אותה העתיקו הילדים מן הדור הבוגר. ברוח הפזמון 'נאצר מחכה לרבין', פרי עטו של חיים חפר, כתב דורון פורר בן העשר בהארץ שלנו שיר שכונה את נאצר 'שוחר-קרב מאוס', שלנוכה פעילותו 'בישראל ישבו בכנסת והחליטו על גיוס'. ניכר שהעיתונאי הקטן הפנים את השיח לפיו ישראל רק מגיבה על מעשיהם של שכניה, חרף רצונה בשלום.³⁸ הפער בין ערבים שוחרי מלחמה וישראלים ישרי דרך הוכח פעם נוספת לאחר המלחמה. על מידת אכזריותה של החברה הערבית למדו קוראי הארץ שלנו באמצעות קטע מספר חשבון שנמצא בבית ספר יסודי ברפיח ובו השאלה: 'אם ששה פדאיינים גיבורים נלחמים ב-12 חיילים יהודים והורגים שמונה מהם, כמה חיילים יהודים נשארו בחיים?' לקוראים אף הוסבר כי הערבים השתמשו בתעמולה ארסית משך שנים. האמירות החריפות נגד התעמולה הערבית האגרסיבית באו לידי ביטוי בעיתוני הילדים שראו אור מיד לאחר המלחמה. 'שלושה שבועות של איומים מצריים, 20 ימים של מלל ורברבנות ערבית, של צריחות מטורפות על "השמדת ישראל" – באו אל קיצם!', נכתב בהארץ שלנו, ואילו בדבר לילדים הסבירו: 'דברי הרהב ואיומי השחץ של שליטי ערב במשך חודשים ושנים, הגיעו לפסגתם בריכוז צבאי עצום [...] ובהכרזת מלחמת השמד על ישראל [...]' תופי המלחמה הערביים רעמו ובישרו לעמי ערב את "הניצחון הקרוב", את "השמדת ישראל".³⁹ איש לא הזכיר את המבט המתנשא של הישראלים ביחס לערבים, מבט שכמוהו עצם עוד יותר לאחר המלחמה, תחילה בעיתונים היומיים ובעיתוני הילדים ואחר כך באלבומי הניצחון.⁴⁰

בשלושת העיתונים התפרסמו ניסיונות מעטים להכיר את האוכלוסייה הנכבשת. בעיצומו של החופש הגדול יצא כתב הארץ שלנו אוריאל ריינגולד לפגוש פליטים במחנה ג'נין שרחובותיו 'טוהרו' זה עתה, ובשכם שתושביה נסים. בצד השאלות ששאל את עצמו, כגון מי מן המבוגרים השתתף בקרבות תש"ח, תהה הכתב כיצד חשים הנכבשים בראותם שלד טנק ירדני פגוע. ריינגולד, שהתפעם מרוחב לבם של החיילים המסיירים שחלקו את לחמם ומימיהם עם האוכלוסייה הכבושה, עמד גם על הקושי של הכובשים לראות במפלתם של אזרחים הנאלצים לנטוש את בתיהם ורכושם על ראשיהם.⁴¹ עדותו של חייל המילואים נחום מגד כמעט זהה לזו של ריינגולד: 'הורדתי את המימייה שבחגורתה והתחלתי להשקות את התינוק השוכב בזרועות אמו כשיתר אנשי החולייה, שוכחים את המכוננית על ציודה העומדת ללא שמירה במדבר, מתחילים לטפל בשני הילדים והאם,

38 הארץ שלנו, 13.6.1967, עמ' 18. נראה שהשיר נכתב עוד קודם למלחמה.

39 הארץ שלנו, 13.6.1967, עמ' 2; דבר לילדים, 13.6.1967, עמ' 978. ראו גם הארץ שלנו, 4.7.1967, עמ' 2.

40 על תפיסת האויב בחברה הישראלית ראו, אלי פודה, 'הסכסוך השקט: השתקפותם של יחסי ישראל-ערב בספרי הלימוד להיסטוריה בישראל, 1948-2000', זמנים, חוב' 72 (סתיו 2000), עמ' 20-30.

41 הארץ שלנו, 18.7.1967, עמ' 16-17.

משקים את הצמאים ומתיזים מים על פניהם להחזיר להם מבט אנוש'.⁴² תחושה דומה העביר אוריאל [אופק] לקוראי דבר לילדים בכתבה על סיור ללב המשולש: 'כל פליט נושא על שכמו או על ראשו צרור קטן עטוף בשמיכה. הם פוסעים בדממה, בלי לדעת לאן, ושולחים לעברנו מבט קפוא, חסר הבעה, מבט של מנוצחים'.⁴³ אפשר לקרוא זאת כמירה של חמלה, אלא שרוב המאמר מוקדש דווקא לרווחתם של התושבים היהודים שמעבר לגבול-לשעבר. כשבוע לאחר שוך הקרבות פרסם משמר לילדים עמוד משווה בין 'אנחנו' – רופאים שהצילו חיי ילדה מאבו-תור, נער רמת גני שהנשים פצוה ירדני ב'הדסה', וסיוע רפואי כללי לפצועי האויב; לעומת 'הם' – מצרים שעשו לינץ' בטייס ישראלי. בגיליון הבא הובא תצלום עם כיתוב נרחב על הגינותם של חיילי צה"ל החולקים את מימיהם עם חיילים מצרים.⁴⁴ הדמיון הרב בין תיאורים אלה לבין עדותו של חייל המילואים שחלק את מימיו עם פליטה מלמד על היעדרם של סינון ושל עיבוד מינימליים בפנייה לילדים, ותפיסתם כמי שמסוגלים להכיל את מגוון החוויות הנפשיות המורכבות שמלחמה מזמנת.

לעומת זאת כתבה בודדת של כתב צעיר של דבר לילדים מעידה כי לפחות מקצת הילדים שמרו על מידה של תום בהתבוננם על האוכלוסייה הערבית. עם פרוץ המלחמה נסע הכתב הצעיר יבשם עזגד לנצרת להשביע את סקרנותו באשר להלוך הרוחות של שכניו, שרק שנה קודם לכן זכו להשתחרר מן הממשל הצבאי. בן שיחו, עדל, הבהיר שכל תושבי נצרת אינם רואים תועלת במלחמה, הביע את צערם על הכיבושים של ישראל אך ציין שישמח לפגוש את דודיו בשטחים הנכבשים והולכים.⁴⁵

ד. מרחב הכיסופים: 'אחת החוויות המסעירות בחיי'

המפגשים האישיים עם האוכלוסייה הערבית היו תולדה של המלחמה עצמה. הכיבוש המהיר של חבלי ארץ עצומים ביחס לגודלה של ישראל עד 4 ביוני 1967 עורר התבוננות בשני מרחבים הקשורים באדמה: המרחב הפיזי של האזורים הכבושים, והמרחב הרוחני של כיסופים ממומשים אל חלקי ארץ היסטוריים. הכיסופים, מושג הטבוע בתפיסת האומה היהודית מאז גלתה מארצה, שימשו מנוף לפעילות התיישבותית מאז ראשית הציונות. קיומם נותר בעינו גם לאחר הקמתה של מדינת ישראל כגורם אינהרנטי בתפיסת הישראלים את עצמם כפי שבאה לידי ביטוי במגילת העצמאות ובחוק השבות, למשל. ההלימה בין הכיסופים למימושם באמצעות הכיבוש עלולה להטעות. במקרים אחדים אין הכיסופים אלא ביטויי ערגה שנולדו בדיעבד, כצידוק אידאולוגי לכיבוש שהיו מי שראו בו פתח לבעיות. אך לרוב מדובר בכיסופים שבאו לידי ביטוי גם קודם למלחמה, ובעקבות

42 שם; נחום מגד, 'חיוך של יידי', בתוך: רביב, אנחנו הלוחמים, עמ' 148.

43 דבר לילדים, 20.6.1967, עמ' 1011.

44 משמר לילדים, 20.6.1967, עמ' 651; שם, 27.6.1967, עמ' 672.

45 דבר לילדים, 11.7.1967, עמ' 1077.

הכיבוש בשלו לכלל קתרוזים שסופו פילוג רעיוני בין תומכי ארץ ישראל השלמה לבין מתנגדיה.⁴⁶

כאלה הם למשל שני סיפורים בהמשכים שהתפרסמו בעיתוני הילדים. במאי 1967 החל להתפרסם בהארץ שלנו סיפור בהמשכים, פרי עטה של פנינה זילברשטיין, על 'הגוש: מאבקו ונפילתו של גוש עציון', שגולל את סיפור הקרב העיקש והמוחמץ על הגוש וכנראה שהיה צריך להסתיים בתקווה לגאולת האדמה. סביר שזילברשטיין חיברה את הסיפור כחוויה חינוכית-היסטורית, בלא שיכלה לחזות את התהפוכות שתכפה המציאות על היצירה. מלחמת ששת הימים קטעה את פרסום הסיפור, ולאחריה – בהתאם לנסיבות – שונה שמו ל'סיפור מאבקו ותקומתו של גוש עציון'.⁴⁷ על אותן נסיבות כתב בהתרגשות בן דור הפלמ"ח, אוריאל [אופק], בדבר לילדים: 'לפני ימים אחדים זכיתי לאחת החוויות המסעירות ביותר בחיי. תשע-עשרה שנה וחודש אחד לאחר שנלקחתי בכוח על-ידי אנשי הלגיון הערבי מעל אדמת גוש-עציון העולה באש אל מחנה השבי – חזרתי אל אדמת הגוש הנגאלת'. כעבור שבועות אחדים שב אופק וכתב בהרחבה על הגוש. את דבריו סיים במילים: 'שבנו אלייך, גוש עציון'.⁴⁸ שנים ספורות לאחר המלחמה היה זה אופק שגולל בפני קוראים צעירים את משמעותו של מאבק נחוש על יישובים יהודים. בספרו על יוסף טרומפלדור, גבור חידה,⁴⁹ הציג לילדים מופת אישי וקבוצתי של היאחזות בקרקע, כאומר – כך עלינו לנהוג גם עתה. שני מניעים עשויים לעמוד מאחורי פרסום פרשת תל-חי דווקא כאשר היו נמנצא גיבורים חדשים ובהם אלופי הניצחון: האחד, הוכחת המסורת הישראלית של מאבק על יישובים וחזרה אליהם גם אם לאחר מאבק קשה; והאחר, עידוד הצעירים לשמור על חבלי הארץ החדשים-ישנים ולהתיישב בהם, לא כמו במקרים ההיסטוריים העגומים של תל-חי ושל גוש עציון.⁵⁰

רצון עז לשנות את אחריתם של אירועים מימי מלחמת השחרור ולשרטט מחדש את מפת ישראל בא לידי ביטוי גם בדבר לילדים. בעיצומה של תקופת ההמתנה החל להתפרסם בגב העיתון סיפור מצויר בהמשכים על 'דרך בורמה'. שלא כמו במקרה של הסיפור על גוש עציון, שהפך מתבוסה כואבת לניצחון, פרשת דרך בורמה הייתה מתחילה סיפור גבורה.⁵¹ סוג פרסומים זה עלה בקנה אחד לא רק עם כתיבה מאוחרת יותר על

46 על היחס הרגשי אל הארץ ועל היחס המשתנה כלפי ארץ ישראל במרוצת הדורות ראו, זלי גורביץ', על המקום, תל-אביב 2007, עמ' 22-73. על פערים דוריים ביחס לארץ ישראל ראו, שפייר, דור הפלמ"ח.

47 הארץ שלנו, 11.5.1967, עמ' 10. ההודעה על שינוי השם: שם, 20.6.1967. הסיפור חודש רק בחוברת הבאה, שם, 27.6.1967, עמ' 9.

48 דבר לילדים, 20.6.1967, עמ' 1002; שם, 25.7.1967, עמ' 1130-1131.

49 אוריאל אופק, גבור חידה: טרומפלדור, תל-אביב תש"ל.

50 על מקומה של תל-חי בזיכרון הישראלי ראו, Yael Zerubavel, *Recovered Roots: Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition*, Chicago 1995 (להלן: זרובבל, שורשים).

51 דבר לילדים, החל מ-30.5.1967, עמודי גב. על מידת תקפותו של סיפור דרך בורמה כסיפור גבורה

הנושא, אלא גם עם סיפורים שהילדים הכירו מספרי הלימוד שלהם. הכולטים שבהם פורסמו במקראות ישראל בשער ליום העצמאות, ונגעו לירושלים, ליישובים סביב לה ולדרך אליה, בדיוק כפי שבחרו עיתוני הילדים להציג את הדברים.⁵²

מימוש הכיסופים אל חבלים היסטוריים שהדור הבוגר נאלץ לנטוש במלחמת העצמאות, היה קו בולט בכתביה לדור הצעיר בעיתונות הילדים מרגע סיום הקרבות. בצד תיאורים עתירי סופרלטיבים על 'הניצחון הגדול', הקדישו עיתוני הילדים מקום לתגובותיהם של אדריכלי הניצחון, שמהם עלתה חשיבותו של הרגע כאירוע מכונן. ראש הממשלה לוי אשכול ושר הביטחון משה דיין עמדו זה על הזכות ההיסטורית שנפלה בחלקו להנהיג את העם ברגע מכריע, וזה על החזרה 'לקדושים שבמקומותינו על מנת שלא להיפרד מהם לעולם'.⁵³ ביטויים כגון זה מלמדים על שתי תופעות מרשימות מיד לאחר המלחמה. ראשית, כבר במהלך המלחמה התברר ששכבת ההנהגה ואתה כלל האוכלוסייה קשרו את עוצמת הצבא עם כיבוש השטחים והכמיהה אליהם, וראו בהם מקשה אחת. לצבא, שנהנה אז מדימוי עממי, ניתנה לגיטימציה לנקוט פעולות עצמאיות מעבר למדיניות המוכתבת על ידי הממשלה, ולפיכך היה הגואל האמיתי של אדמות ארץ ישראל ההיסטורית. שנית, כיבושם של שטחים שנכללו בממלכת ישראל המקראית הקנו למלחמה מעמד מיידי של אירוע היסטורי מכונן, דימוי שהלך והתעצם בשנים הבאות.⁵⁴

ההבנה כי מדובר בשעה היסטורית הובילה לכתובה רוויית פתוס, שנעה בין אמירות מרומזות וברורות על שיבה לארץ אבות ושינוי הגבולות, לבין הדגשת עוצמתו של צה"ל. תחת הכותרת 'חזון הארץ המשוחררת' הקדיש אפרים תלמי את מדורו 'הבה נשוחח' בדבר לילדים למצב החדש:

-
- ראו, מוטי גולני, 'מתל-אביב לירושלים: סיור בעקבות לוחמי תש"ח', בתוך: מרדכי נאור (עורך), שנה ראשונה לעצמאות, 1948-1949, ירושלים תשמ"ח, עמ' 269-285.
- 52 ראו, למשל, יהודה סלוא, אש בהרים: סיפור מימי מלחמת העצמאות, תל-אביב תשי"ט, המתאר באופן ריאלי פציעה של נער בשיירה לירושלים. במקראות ישראל לשנת הלימודים השלישית (עורכים: ז' אריאל, מ' בלון, נ' פרסקי, ירושלים תשכ"ו), הופיעו מבחר סיפורים על ירושלים בתוך שער יום העצמאות: 'ירושלים בירת ישראל' (סיפור, עמ' 323); 'ירושלים שמחה' (שיר מאת זאב, עמ' 324); 'שער הגיא' (שיר מאת י"ד קמזון, עמ' 324). גם במקראות ישראל לשנת הלימודים החמישית (עורכים: ז' אריאל, מ' בלון, נ' פרסקי, ירושלים תשכ"ו) הופיעו קטעים בנושא: 'הפריצה לעיר העתיקה' (סיפור, עמ' 376-377); 'בירושלים אומרים...' (שיר מאת י"ד קמזון, עמ' 382-383).
- 53 דבר לילדים, 13.6.1967, עמ' 983-981. כשבוע לאחר שוך הקרבות הוקדש גם מדור האנגלית של העיתון לתיאור המלחמה: שם, 20.6.1967, עמ' 1012. במלאת שלושים יום למלחמה פורסם סיכום שלה וכן אלגוריה באמצעות קרב אווים: שם, 11.7.1967, עמ' 1070, 1076.
- 54 ראו, תום שגב, 1967: והארץ שינתה את פניה, ירושלים 2005, במיוחד עמ' 372-386; מיכאל פיגה, שתי מפות לגדה: גוש אמונים, שלום עכשיו ועיצוב המרחב בישראל, ירושלים תשס"ג (להלן: פיגה, שתי מפות), עמ' 11-162. על המלחמה כחלק מן הרצף ההיסטורי הישראלי-היהודי, ראו מאמרה של יעל דר בחוברת זו. על העוצמה ההיסטורית המוקנית לשיבה אל מקום כמקבילה לשיבה אל זמן היסטורי ראו, זרובבל, מפות זמן, עמ' 37-54.

סערת ששת הימים לא נרגעה ולא נדמה. על הגבולות החדשים שהציב צבא־הגנה־לישראל אחרי המערכה הקצרה והמפוארת, עומדים משמרות יומם ולילה. על גדות הירדן וים המלח, ברמות־גולן ועל שפת הירמוך, במפרץ שלמה ועל שפת תעלת־סואץ. כי האויב המוכה אינו משלים עם מפלתו הניצחת ויום יום מתפוצצים על הגבולות מוקשי־מוות, ופגזים רועמים וזורעים הרג.⁵⁵

המהירות שבה חדרו לשיח גבולותיה של ישראל דה פקטו ניכרה בדרך הכתיבה של הכתבים והעורכים, שכמוה ככתיבה למבוגרים. בכתבה נרחבת על הניצחון שפרסם הארץ שלנו, הסביר המחבר את חשיבותה של 'החזרת ירושלים העתיקה לישראל'. כעבור שבוע הביא העיתון כפולת צילומים מן הגדה המערבית: מבואות מערת המכפלה, מכירת מזכרות וטנקים שלל בבית לחם, הכנסייה הרוסית וגת שמנים בירושלים, בית קפה ביריחו, הנקודה הנמוכה בעולם בצפון ים המלח, מצבת זיכרון ארעית ללוחמי הסיירת, וגם 'פליטים ערבים' – שהעדיפו לעבור לירדן, נושאים את מטלטליהם, שתמונתם הייתה חריגה בנוף התיירות המאושרת שהשרו התמונות האחרות.⁵⁶

כפולה זו הייתה הראשונה שחיברה את הקוראים הצעירים הלכה למעשה לאחת התופעות הבולטות בעיתונות המלחמה בישראל. מלחמת ששת הימים התחוללה בשלב שבו העיתונות המודפסת הישראלית, שעדיין לא התמודדה עם התחרות שהציבה עיתונות הטלוויזיה במערב, שילבה באורח סדיר צילומים המתעדים את המלחמה. לכן קשה להפריז בחשיבותם של הצילומים מזירות הקרבות. במידה רבה הם אלה שקיבעו את דימוי המלחמה בעיני האזרחים שחוו אותה מרחוק: אזרחים מצרים משולהבים מעודדים את ראשי מדינתם לצאת למלחמה, ישראלים נערכים בשקט למלחמה,⁵⁷ אלפי כלי שריון מצרים שרופים ברחבי חצי האי סיני, צנחנים ודמעות בעיניהם ליד הכותל המערבי, תצפית אל העמקים הישראליים ממרומי רמת הגולן.⁵⁸ עיתוני הילדים השתלבו במגמה זו ופרסמו תצלומים המספרים את סיפור המלחמה מאז תקופת ההמתנה, אם כי המרשימים

55 דבר לילדים, 18.7.1967, עמ' 1094.

56 הארץ שלנו, 27.6.1967, עמ' 11-14; שם, 4.7.1967, עמ' 12-13.

57 אחיזתו של דימוי זה במציאות מפוקפקת. מתח רב ניכר בתקופת ההמתנה, ובלט אצל נשים ילדות אסיה־אפריקה. ראו, שלומית לוי ואליהוא כ"ץ, 'דעת הקהל ומצב הרוח במלחמת ששת הימים', בתוך: אשר ססר (עורך), שישה ימים – שלושים שנה: מבט חדש על מלחמת ששת הימים, תל־אביב 1999, עמ' 242-254. כך גם עדותו של ברוך־זהר על בהלת קניית (החדש, עמ' 87), ועל אימה מפני מתקפה ערבית שתגרום להרג חסר תקדים בישראל, ובשל כך על הכשרת שטחים נרחבים לבתי קברות (עמ' 154).

58 רונה סלע טוענת כי התצלומים שהופיעו בעיתונים היומיים הם שהכתיבו את דימוי המלחמה. ראו, רונה סלע, שישה ימים ועוד ארבעים שנה, פתח תקוה 2007, עמ' 53-54. צילומים בעלי אופי כוחני פורסמו למשל במשמר לילדים, 30.5.1967, עמ' 602 (טנקים בכוננות); דבר לילדים, 13.6.1967, עמ' 981 (משאית מצרית פגועה בסיני); הארץ שלנו, 27.6.1967, עמ' 13 (חיילים רוכבים על טיל שלל).

שבין הצילומים נדפסו לאחר המלחמה. אחד מהם היה של קברניטי הניצחון עושים דרכם אל העיר העתיקה. כותרתו '...אם אשכחך ירושלים...', הייתה הפתיחה לתקציר של חמשת ימיה הראשונים של המלחמה.⁵⁹

הכתבים בעיתוני הילדים יצאו לרווח מן האזורים שבשליטת ישראל. אחרי המרת המונח 'כיבוש' ב'שחרור',⁶⁰ שימשו המושגים 'שחררו' או 'נפדו' לתיאור האזורים במזרח הארץ, בצפונה ובדרומה. היחס ליישובי הגדה המערבית היה רווי התרגשות ותחושה היסטורית של שיבה לארץ אבות. המדור 'פינות במולדת' הוקדש ל'פסיפס בהרי חברון'. הפעולה שנעשתה במקרה זה הייתה משולשת: כבר מן הכותרת יכלו הקוראים להסיק שאזור חברון הוא מולדת, גם אם לא היה נתון לשליטתה דה פקטו של ישראל. אופקיהם של התלמידים הורחבו והם למדו על פסיפס הכנסייה הביזנטית מן המאה השישית, על ימי עזרא ונחמיה, ימי החשמונאים ועוד. באחת יהוד חבל ארץ שנתפס כמולדתם של בני עמים אחרים משך מאות שנים.⁶¹ אך הקישור החזק ביותר נעשה דווקא עם ההיסטוריה בת הזמן, זו של מלחמת 1948, שממנה צמחו תחושות רגשיות חזקות:

כפר ערבי גדול [בית־נאתיף] [...] צופה אל הרי חברון, שעל פסגתו ארבע נקודות־ישוב עבריות יחידות ומבודדות, מוקפות כפרים ערביים, ועיר גדולה — חברון — בעורפה. גוש עציון קורא להן, לנקודות אלה, על שם כפר־עציון, אחד מארבעת היישובים [...] בקרב־דמים אכזרי ונואש, שניטש ליד הכפר הזה, בית־נאתיף, נפלו ל"ה הלוחמים והשאירו אגדת־גבורה לדורות.⁶²

תיאורו של הכפר ואזכור נופלי הל"ה השתלבו היטב בתיאורים שהיו מוכרים לילדים מלימודיהם השנתיים לקראת יום תל־חי: אז קיפחו לוחמים את חייהם והכוחות הישראליים נאלצו לסגת, אך שבו לאחר זמן. הפעם חזרה ההיסטוריה על עצמה, אם כי בהיקף ובעוצמה משמעותיים יותר.

גם להיסטוריה העתיקה היה תפקיד מרכזי בהכללה של האזורים הכבושים־המשוחררים. בדבר לילדים דווח כי כל המגילות הגנוזות מצויות בידי ישראל. אפשר שהילדים יכלו לקשר את הידיעה לספרות ההרפתקאות המוכרת להם, למשל בחסמב"ה

59 הארץ שלנו, 13.6.1967, עמוד שער.

60 'במהלך מלחמת־הבוק של צה"ל נגד כל צבאות ערב, נכבשה ושחררה ירושלים', נכתב בהארץ שלנו, 20.6.1967, עמ' 3-4. זו הייתה ראשיתו של שינוי המינוח מכיבוש לשחרור, לפחות בעיתוני הילדים.

61 ראו, מירון בנבנישתי, 'המפה העברית', תיאוריה וביקורת, כרך 31 (חורף 1997) (להלן: בנבנישתי, המפה העברית), עמ' 7-29.

62 דבר לילדים, 20.6.1967, עמ' 1012. נישואיו של עורך מדור הטבע מאיר ברוזה לבחירת לבו רחל מיוחס, שנערכו בעיר שממנה הגיעו דורות של בני משפחה הובאו לידעתם של קוראי הארץ שלנו, 20.6.1967, עמ' 2.

ואוצר הזהב,⁶³ שבו סופר על גניבת אוצרות הורדוס בשנים שבהן הוברחו מישראל מגילות קומראן ונרכשו מחדש בידי המדינה ב-1954. הילדים עודכנו גם בביקורו של הנשיא זלמן שזר בקבר רחל, כאילו היה בו כדי להאציל על המקום נופך ממלכתי. קוראי הארץ שלנו יכלו להתרשם מהתרגשותו ומתחושתו ההיסטורית של שמואל הופרט שעה שהתפלל בקבר רחל כשהוא חבוש כובע פלדה, וגם ללמוד על ההיסטוריה של שכם. אפילו החידון של חברת 'שמן' עמד בסימן המלחמה. הילדים נשאלו מה גובהו של הכותל המערבי, מתי שופץ קבר רחל, מתי נבנתה יד אבשלום, ומנין הועתק הקיר החיצוני של מערת המכפלה.⁶⁴ רוצה לומר, מעתה נדרשו הקוראים להזדהות לא רק עם סיפורי הגבורה מימי מלחמת העצמאות; הם התבקשו להתוודע גם אל חזיונות היסטוריים שחברו באחת אל הכמיהה המוכרת להם לתקן את הגבולות כפי שקובעו ב-1948.

ה. ירושלים: מכיבוש לשחרור

ירושלים הייתה מחוז חפץ שונה מכל היעדים האחרים שנכבשו. העיר, ששימשה מוקד לכיסופיהם של דורות של יהודים גולים, נתפסה כמחוז שהכללים הפוליטיים כמעט אינם חלים עליו: שמאל וימין כאחד התאוו להשיב לירושלים את מעמדה כבירה בלעדית של העם היהודי ולכלול בה את השטחים מימי הממלכה המקראית. עומק הכיסופים כלפי ירושלים ניכר עוד קודם למלחמה. מיד לאחר יום העצמאות מיהר הארץ שלנו לפרסם את שירה של נעמי שמר 'ירושלים של זהב', שאמנם לא נכלל בתחרות פסטיבל הזמר והפזמון, אך הפך בן לילה ללהיט החשוב של אותם ימים.⁶⁵ לאחר המלחמה הסתפק דבר לילדים בפרסום שיר רווי פתוס פרי עטו של העורך אפרים תלמי, 'בשעריך, ירושלים הפדויה', שעניינו סילוק הצורך הערבי מן העיר ושובם של כל נופי האזור 'אל חיק ישראל'.⁶⁶ התחושות החזקות כלפי ירושלים הועצמו גם בזכות התצלומים שכרכו בין נופי העיר, החיילים הכובשים וסממנים דתיים שהבהירו את הקשר ההיסטורי הממושך של היהודים עם ירושלים. גיליון הארץ שלנו, שראה אור כשבוע לאחר שוך הקרבות, הקדיש את השער לתמונתו של הרב הצבאי הראשי שלמה גורן אוזו ספר תורה ומאחוריו צנחן. הכותרת '... ביום ההוא יתקע בשופר גדול...' (ישעיהו כו 13) גישרה בין ההיסטוריה היהודית להווה, והדגישה את הגשמתם של כיסופים של דורות להגיע אל ירושלים ואל הכותל המערבי. עורכי משמר לילדים בחרו להקדיש את השער לתצלום ובו צנחנים ברחבת הכותל, שבצדו היה כיתוב ארוך על הכותל שציפה למאמינים בו זה אלפיים שנה.

63 יגאל מוסינזון, חסמב"ה ואוצר הזהב של המלך הורדוס, תל-אביב תשי"ג. ראו, דבר לילדים, 27.6.1967, עמ' 1029.

64 הארץ שלנו, 27.6.1967, עמ' 8; שם, 4.7.1967, עמ' 4, 20; שם, 7.7.1967, עמ' 14.

65 הארץ שלנו, 23.5.1967, עמ' 11. הבית השני של השיר ובו השורה 'איכה יבשו בורות המים' הוא תוספת מאוחרת, המעידה על ממד של כיסופים. ראו, בר-זהר, החדש, עמ' 37.

66 דבר לילדים, 20.6.1967, עמ' 1005.

בפנים הגיליון הוצע לילדים מידע היסטורי על קורות העיר. פנים הגיליון של הארץ שלנו כלל את סיפורה של דבורה עומר, 'מכתב בקשה לכותל המערבי': חברתה ביקשה למצוא פתק שנאה שטמנה בכותל בילדותה, לפני מלחמת השחרור, ובו איחלה לאמנון המעצבן, שהיה לבעלה וממשחריי ירושלים, שתיפול עליו אבן מאבני הכותל. כפולה מעמודי העיתון הוקדשה לצילומים מירושלים, בעיקר מן העיר העתיקה, שכיתוביהם היו שמותיה הנרדפים של העיר.⁶⁷ השיבה אל ירושלים והמגע עם חבלי הארץ המוכרים מן המקרא, עוררו את העורכים לחזור אל המקורות גם בכתבתם. בכך המשיכו קו מקובל במדינת ישראל של השבת שמות מקראיים למקומות יישוב שבהם חיו ערבים אלפי שנים, תוך מחיקת השמות הערביים המוכרים.

הארץ שלנו הקדיש כתבה ארוכה להיסטוריה של ירושלים, לקרבות סביבה ובכללם ליום כ"ח באייר תשכ"ז שבו 'במהלך מלחמת-הבזק של צה"ל נגד כל צבאות ערב, נכבשה ושחררה ירושלים', ואשר עתיד להפוך לאחרון ברצף המועדים המציינים שחרור וגאולה של העם היהודי ('ציאת מצרים, שואה ותקומה, זיכרון ועצמאות').⁶⁸ בכך הפכה ירושלים גם לסיבה שבעטיה הוטען המונח 'כיבוש' במשמעות חיובית, ואף הוחלף בביטוי 'שחרור' שהוצג כמילה נרדפת.⁶⁹ המעיין בעיתוני הילדים שלאחר המלחמה עשוי להתרשם שהיחס לירושלים חצה גבולות פוליטיים ורעיוניים מוכרים: אמונה דתית או פוליטית הייתה משנית להתעלות הרוח שעוררה ירושלים בלבם של ישראלים רבים. שמואל [הופרט] העמיד את קוראי הארץ שלנו על הרצף הדורי המיחל לגעת בקדוש שבשרידי האומה הישראלית העתיקה כסממן מובהק לעתידו שלו:

עשרים שנה עברו מאז הייתי ליד הכותל עם אבי. הפעם לקחתי על כתפי את בתי בת החמש. [...] מדוע הבאתי את מיכל לכאן? מדוע טרח אבא שאינו אדם דתי להביאני לכותל בהיותי ילד? מדוע עלו לרגל לכותל מאות אלפי אנשים מאז שוחררה העיר העתיקה? התגעגענו. [...] הכותל אינו רק שריד של העבר – הוא מסמל גם את העתיד ואת התקווה, כי יבוא

67 הארץ שלנו, 30.6.1967, עמ' שער; משמר לילדים, 20.6.1967, שער ועמ' 650; הארץ שלנו, 20.6.1967, עמ' 8; שם, 20.6.1967, עמ' 12-13. התייחסות אחרת לירושלים הובאה באמצעות ביקורת על ההצגה העיר הזאת פרי עטו של יעקב אורלנדר, העוסקת בירושלים העתיקה במלחמת השחרור ואשר הוצגה סמוך ליום העצמאות. ראו, הארץ שלנו, 20.6.1967, עמ' 17.

68 הארץ שלנו, 20.6.1967, עמ' 3-4. על רצף הזיכרון של האביב ראו, אבנר בן-עמוס ואילנה בית-אל, 'טקסים, חינוך והיסטוריה: יום השואה ויום הזיכרון בבתי ספר בישראל', בתוך: עמנואל אטקס ורבקה פלדחי (עורכים), חינוך והיסטוריה, ירושלים 1998, עמ' 457-479. בספטמבר 1966 נקבע יום ירושלים לכ"ה באלול, היום שבו השלים נחמיה את חומת ירושלים. בקביעה זו יש כדי להסביר את הנורמה של קישורים אסוציאטיביים בין ההווה לבין ההיסטוריה היהודית. ראו, מוטי גולני, 'כיסופים לחדר, מעשים לחדר: מריניות ישראל בשאלת ירושלים, 1948-1967', בתוך: אניטה שפירא (עורכת), עצמאות: 50 השנים הראשונות, ירושלים 1998, עמ' 286.

69 על השינוי המדויק, ראו הערה 59 לעיל.

יום וישוּבו ויתקבצו תפוצות ישראל, בית המקדש ייבנה על תלו, ותיכון ממלכת בית דוד.⁷⁰

כלומר, למרות הקמתה של מדינה וגוויעתם לכאורה של געגועים לארץ ישראל של סרום-מדינה, היחס כלפי ירושלים נותר ככמיהה. דיווח בדבר לילדים הדגיש את יחסם המיוחד של ילידי העיר לחלקה המזרחי:

שוב עומדות רגלינו ברחבת הכותל, ליד שריד מקדשנו, מוקד כיסופיו של העם היהודי לדורותיו. [...] חייל בתלבושת-קרב מנומרת בא מן הנגב, נשקו בידו ותחמושתו עליו. יליד ירושלים העתיקה הוא, ובשמעו כי העיר שוחררה קיבל חופש ליומיים – לנשק אבניה ולחונן עפרה.⁷¹

כעבור שנים אחדות התפרסמו רשמיו של מפקד הפריצה לירושלים, מוטה גור, שקשר בין היסטוריה לאומית לזיכרונותיו האישיים. כך כתב ביומן המח"ט על תחושותיו בעת הכניסה למתחם הר הבית: 'כאן אני מרגיש כמו בבית. גבול המאוויים. הר הבית!. הר-המוריה. אברהם ויצחק. בית-המקדש. הקנאים, המכבים, בר-כוכבא, רומאים ויונים. הכל מתערבב יחדיו במחשבה'.⁷² תחושה דומה העביר מפקד טייסת פוגות, רב סרן אריה בן-אור, בראיון שהתפרסם בדף הקרבי זמן קצר לפני שנהרג במלחמת ששת הימים:

יש לנו הרגשה שאנו לוחמים הפעם על אדמתנו הקדושה וההיסטורית. זוהי חוויה עצומה לטוס מעל יריחו, חברון, בית-לחם ואשקלון של הפלשתים. לפני יותר מאלפיים שנה כבר יהושע בן-נון את יריחו. הפעם נעשה זאת שנית. [...] רצוני שילדי ילמדו בבית-הספר הרבה על העם שלהם, רצוני שיוכלו לבקר בכל המקומות שהעם היהודי ישב וחי בהם.⁷³

בהתייחסו לרחבת הכותל כתב גור:

נזכרתי בביקורים המשפחתיים שלנו ליד הכותל לפני עשרים וחמש שנה, בהליכה בסמטאות הצרות ובשווקים. אינני זוכר פרטים. הייתי אז ילד. אולם ההתרשמות מהמתפללים ליד הכותל שמורה עמי. ואולי היא

70 הארץ שלנו, 4.7.1967, עמ' 9.

71 דבר לילדים, 20.6.1967, עמ' 1008-1009.

72 גור, הר הבית, עמ' 317.

73 בר-זהר, החדש, עמ' 263-264. הגישה ההיסטורית הייתה אופיינית למפקדי ששת הימים. ראו, למשל, דברי ראש אג"ם, אלוף עזר ויצמן, לראש הממשלה אשכול (1.6.1967) על 'הצבא הטוב ביותר מימי מלכות דוד' (בר-זהר, שם, עמ' 176); וכן פקודת היום של מפקד חיל האוויר, אלוף מרדכי הוד, שראה בטייסים את ממשיכי דרכו של יהושע בן-נון. ראו, מיכאל אורן, שישה ימים של מלחמה: המערכה ששינתה את פני המזרח התיכון, אור יהודה 2004, עמ' 212.

מתמונות שראיתי בגיל מאוחר יותר? יהודים לבושי קפטה ושטריימל, עטורי זקן לבן וארוך – הם והכותל היו כגוף אחד.⁷⁴

התואם שבין יומנו של גור ותיאורו של טייס הקרב לבין סגנון הפרסומים בעיתוני הילדים מעיד כאלף עדים על מידת הקירבה בין הדיווחים למבוגרים לבין אלה שהועברו לילדים. יתר על כן, בחינת תוכנם של הדיווחים הללו מלמדת על חשיבותם בבניית האתוס הלאומי והזיכרון הקיבוצי. בין ההיסטוריה הלאומית ארוכת השנים לבין ההיסטוריה הפרטית של המחברים נכרכו אירועים היסטוריים וייחולים לעתידה של האומה. הם מראים עד כמה נשען הזיכרון המשותף של קבוצה על חוויותיהם של פרטים. יתר על כן, הפרסומים בעיתוני הילדים משקפים את הרציפות הדורית יותר מאשר את הפערים לכאורה בין דור הפלמ"ח לבין דור המדינה. במובנים אלה שימש הכותל בתפקיד רב משקל של מעצב זיכרון לאומי של דורות כמו גם מקור השראה לאמונות פוליטיות ורעיוניות.

הילדים אימצו בקלות את ההתרגשות שעורר הכותל במבוגרים. שבועיים לאחר המלחמה הגיעה עיתונאית קטנה ראשונה אל הכותל יחד עם אביה, שלחם בלטרון במלחמת השחרור. די היה במידע זה כדי לעורר את התפיסה הדורית וההיסטורית – האב לחם על הדרך לירושלים וכעת הוא משלים את המסע בלוויית בתו. הכתבת הצעירה, אולי בסיוע יד מכוונת, הדגישה את ההקשרים הללו. בדרכם לראות את ההיסטוריה החדשה, חלפו האב והבת על פני המשוריינים המחלידים בצדי הדרך מאז קרבות 1948. רני, צנחן מכובשי ירושלים ב-1967, הדריך אותם בשבילי העיר העתיקה. לאהבת הכותל היו שותפים ילדים נוספים כמו נחשון גל בן העשר, שכתב למערכת דבר לילדים על שמחתו על שחרור הכותל ועל אושרו שיזכה לעלות להר הבית ולראות את הכותל.⁷⁵ בתוך שמחתם על האפשרות לראות אתרים היסטוריים שזרו הילדים את שיח המבוגרים שצירו מלחמה-כיבוש-סיפוח, כפי שאפשר ללמוד מכתבתו של העיתונאי הצעיר בעז שולמן בדבר לילדים:

כל התקפות האויב נהרפו בידי צה"ל ואנו כבשנו במהירות את לטרון, קלקיליה, ג'נין ועוד. אולם הבשורה הנפלאה ביותר הייתה בשורת כיבוש העיר העתיקה. עשרות לוחמי קיפחו חייהם בקרב זה ודם יקר של חיילינו הנפלאים נשפך. הם שחררו את ירושלים, אשר חזרה להיות עיר שלמה.⁷⁶

74 גור, הר הבית, עמ' 333.

75 הארץ שלנו, 27.6.1967, עמ' 4-5; דבר לילדים, 20.6.1967, עמ' 1022.

76 דבר לילדים, 27.6.1967, עמ' 1037. ההרגשה במקור. עדות דומה מאוד חיבר תלמיד בן 13 שחי במשק חקלאי: 'לא בכיתי כאשר הודיע הרדיו שירושלים כולה בדינו. אינני יליד ירושלים. את הכותל לא ראיתי קודם לכן בחיי אך בנפשי הבנתי, שירושלים היא בכל זאת עיר הנצח שלנו'. צביקה גליק, 'שרטטנו מפות חדשות', בתוך: רביב, אנחנו הלוחמים, עמ' 196.

כעבור שבוע יכלו הילדים ללמוד על הצו שהוציא משרד הפנים על איחוד ירושלים לאלתר, וכן על 'מפקד תושבים באזורי ירושלים המשוחררים' – כלומר, בקרב האוכלוסייה הערבית הכבושה שלא הוגדרה ככזו.⁷⁷

1. מרחבים חדשים-ישנים: עברות השטחים

עיתוני הילדים הקדישו מקום לא מבוטל גם לאזורים אחרים שהצטרפו לישראל דה פקטו. בניגוד לרגשות הגואים סביב הערים המקראיות, הנפת דגל ישראל על החרמון לוותה בנימה רציונלית. חשיבות הרמה הסורית לא הייתה בהיסטוריה העתיקה של המקום, כי אם בהיסטוריה קצרת הטווח, בימים שבהם הופגזו יישובי עמק הירדן ממרומי הרכס. משמר לילדים ויתר אפילו על ההסברים והסתפק בצילום מכיוון הרמה אל עבר היישובים הישראליים, המחשה ללא פרשנות. גם הדיווח על ישראלים המשתכשכים במימי תעלת סואץ לנגד עיניהם המשתאות של חיילים מצריים 'שנסו מן המוות, מתוחחי הטאנקים, ראקטות המטוסים ותת-המקלעים שפגעו בהם מטווח קרוב', היה מתון הרבה יותר מן הרשימות על היישובים שמעבר לגבול המזרחי של ישראל ואשר נכרכו מיד בקרבות 1948 או בימי הממלכה הישראלית המקראית. עם זאת, מכתבם של ילדי כיתה ח' בכפר חסידים המתאמים 'טיול שנתי לפירמידות, סיור מודרך בפטרה וכן תפילות ליד הכותל המערבי',⁷⁸ מלמד על הגזירה השווה בין כלל האזורים הכבושים ועל הבלבול שפקד את הילדים. התנועה המהירה של הגבולות והפיכתם של שטחים שהיו אך תמול-שלשום טריטוריות של מדינות אויבות לחבלי ארץ ישראליים ערערו את תפיסת הגבול המקובלת שעליה אמורים היו להתחנך.⁷⁹ הם סברו לתומם שטריטוריות המצויות תחת שלטון מדינת אויב נגישות להם, בדיוק כשם שחצי האי סיני, הגדה המערבית והרמה הסורית הותרו בן-יום לגישה ישראלית. מקורותיו של התום עשויים להיות שניים. ראשית, המלחמה חשפה את הילדים באופן מהיר ומידי לאזורים נרחבים שמעבר לסביבתם הטבעית. ייתכן שתהליך ההיכרות הלא אבולוציוני גרם להם להניח כי זו גם דרכו של עולם – התפשטות לא מבוקרת שבעיניהם נתפסה כדרך הטבע. שנית, מהירות ההתפשטות של ישראל, שכבשה שטחים הגדולים ממנה פי כמה תוך שישה ימים, אולי עוררה בקרב הילדים מחשבה כי

77 דבר לילדים, 4.7.1967, עמ' 1047.

78 דבר לילדים, 20.6.1967, עמ' 1007; שם, 18.7.1967, עמ' 1106 (החרמון והרמה), 1014 (תעלת סואץ), עמ' 1015 (תלמידי כפר חסידים); משמר לילדים, 27.6.1967, שער.

79 הבלבול שפקד את הילדים כמוהו כפרשנות ההטרופיה כמרחב המשנה את אופיו. ראו, מישל פוקו, הטרופיה, תל-אביב 2003. ייתכן שמקצתו טמון בהשתנות המקום תוך פרק זמן קצר ויצירת קשר בין מרחב הזמן למרחב הפיזי. ראו, Michail Bakhtin, 'Forms of Time and the Chronotope in the Novel: Notes toward a Historical Poetics (1937-1938)', in: Michael Holquist (ed.), *The Dialogic Imagination: Four Essays*, Austin 1996 (1981), p. 85 ראו גם הסברה של אניטה שפירא, ליחסים המתעלים של מאיר הר-ציון ועמיתיו מן הסכנות הטמונות בחציית גבול: שפירא, דור הפלמ"ח, עמ' 132.

זהו טבען של מלחמות: התופעה של שטחים שאך אתמול הוחזקו בידי אחרים ועוברים מיד ליד מותרת, אולי אפילו רצויה. ייתכן אף כי הסיקו שעם תום המלחמה החל עידן של שלום, שבו טיולים לארצות אויב לשעבר הם לגיטימיים.

חצי האי סיני זכה לאזכורים לא מעטים, בהקשר לחשיבותו האסטרטגית ובהקשרים של ההיסטוריה הישראלית הקדומה. הארץ שלנו פרסם את כתבתו של צבי אילן – תוך ציון העובדה שהוא סרן בחיל השריון, כנראה במילואים – על האיים טיראן וסנפיר שאליהם הגיע בספינת חיל הים. הכתבה שילכה שני רעיונות: מצד אחד, אילן הבהיר את חשיבות האיים כצומת בין אסיה לאפריקה ולפיכך את הכורח לפתוח אותם בכוח, ומצד אחר הזכיר את האפשרות שזהו המקום שבו אבדו חילות פרעה, כאומר: והרי ההיסטוריה חוזרת, ושוב ידינו על העליזונה.⁸⁰ קריאה זו של המסורת היהודית על יציאת מצרים רווחה אחרי מלחמת ששת הימים, והגדות ברוח צבאית ולאומית נדפסו לאחר המלחמה.⁸¹ בדבר לילדים הודגשה הנקודה ההיסטורית באמצעות אזכור טיראן בשמו העברי יוטבת, שהפכו לישראלי כהרף עין, כמקובל במיפוי הישראלי מאז עברות שמותיהם של יישובי הנגב בשנות החמישים.⁸² במשמר לילדים קיבלו הילדים מידע היסטורי וגאוגרפי עשיר על חצי האי סיני, ובצדו תצלום שכיתובו: 'חיילים עבריים בסיני – בין התקפה להתקפה', כאומר – המדבר רחב הידיים עובר מהלך של סיפוח רעיוני, גם אם לא חוקי.⁸³ כקוראים צעירים אחרים, גם קוראיו של שבועון זה קיבלו פרשנות היסטורית לאירועים במאמרו של בנימין טנא, שפענח את מהותה של המלחמה על רקע הפסוק 'אמר אויב ארדוף אשיג, אחלק שלל' (שמות טו 9), הלקוח משירת הים ועוסק בטיבוע צבאות פרעה בים. בצד המסה החריגה שכולה התפעמות מן הניצחון פורסמה שורת פסוקים מן התנ"ך בדבר ישועת העם והארץ – לא רק בדרום.⁸⁴

הפרסומים ברוח זו מלמדים על שתי תופעות. האחת, כמו במקרה של ירושלים או של דרך בורמה, שאותן הכירו הילדים מן הספרות היומיומית האחרת שלהם – מקראות

80 הארץ שלנו, 20.6.1967, עמ' 5. ראו גם שירם של תלמידי כיתה ה' 1 בבית הספר 'הרצל' בהרצליה, המעיד על מידה רבה של התעלות רוח שפקדה גם את הילדים: 'מחר נהיה במצרי טירן, / עמנו יעמוד איתן. / רוחנו לא תיפול לעולם, / כוחנו עוד לא תם. / חזקו, חיילינו האמיצים / מול כל האויבים ה"משוויצים".' / תנצחו אותם עד הצהריים, / ואם לא מחר – אז מחרתיים!' דבר לילדים, 27.6.1967, עמ' 1042.

81 ראו, למשל, שרית זהבי-מוגרבי, "בכל דור ודור חייב אדם לראות עצמו כאילו הוא יצא ממצרים": ייצוגים של ציונות וישראליות בהגדות של פסח, ג'מאעה חוב' ח (תשס"ב), עמ' 53-59; חיים גרוסמן, "צבא הגדה לישראל": דמות חייל ומראה צבא בהגדה של פסח, מועד, חוב' טו (תשס"ה), עמ' 217-197.

82 דבר לילדים, 13.6.1967, עמ' 978. ראו, בנבנישתי, המפה העברית; מעוז עזריהו, 'לעברת ארץ: יצירת המפה העברית בשנות החמישים', גשר, חוב' 137 (1998), עמ' 63-68.

83 משמר לילדים, 20.6.1967, עמ' 653-654.

84 משמר לילדים, 12.6.1967, עמ' 634.

ישראל, ספרות יפה או סיפורים בעיתוני הילדים – גם במקרה של חצי האי סיני עשו המחברים שימוש אינטנסיבי בחומרים המוכרים לילדים. הם קראו את ההגדה של פסח רק כשישה שבועות לפני כיבוש המדבר שאותו, על פי המסורת, חצו אבות האומה. השימוש במסורת כגורם המרגש את הקוראים מלמד גם על עוצמתה של רעידת האדמה הפוליטית שגרמה מלחמת ששת הימים, אם כי זו לא זוהתה מיד: היחס לשטחים הכבושים חצה מפלגות והייתה זו רק שאלה של זמן עד שמאפיינים פוליטיים מובהקים ומוכרים ייטשטשו, יתחלפו באחרים ויולידו מארג פוליטי חדש.⁸⁵

ז. סיכום: 'יורשה גם לי להיקרא "לוחם"'

טשטוש גבולות מסוגים שונים הוא התופעה הבולטת ביותר בכתיבה על מלחמת ששת הימים בעיתוני הילדים. טשטוש הגבולות ניכר במישורים שונים של השיח: אותנטיות רבה בשיח המופנה אל הילדים שכמוהו כשיח המבוגרים עצמו; בלבול ההגדרות בין חזית לעורף; שינוי מהותו של מושג הכיבוש מרעיון שלילי כל עוד הוא פועל נגד ישראל, לרעיון חיובי בהיותו ניצחון של ישראל, ומכאן – שינוי באבחנות בין מותר לאסור, בין רצוי לרצוי; היכרות מהירה עם חבלי ארץ חדשים ללא הסבר נלווה מה מהותו של גבול בינלאומי; ואימוץ גישות מסורתיות בידי חלקי אוכלוסייה שהיו ידועים בהתנגדותם לדת.

הפנייה לילדים בעיתונות מאז תקופת ההמתנה ועד חופשת הקיץ של 1967 מעידה עד כמה ראו בהם עורכי העיתונים שותפים לעשייה הלאומית.⁸⁶ ייתכן שפנייה זו לא אמורה להפתיע. מאז שנות הארבעים הוצגו בפני ילדים בארץ דרישות להשתלב במאבק למען העם והארץ, תוך הישענות על דוגמאות היסטוריות אמינות יותר ופחות – מגבורתם ההיסטורית של יהודה המכבי ובר-כוכבא, ועד גבורתו בת הזמן של יוסף טרומפלדור.⁸⁷ ייתכן שעידוד מסורתי זה לשותפותם של ילדים הוא שמסביר את מידת הקירבה של השיח שהוגש להם, לשיח המבוגרים. קוראי העיתונים הצעירים נחשפו לביטויים אותנטיים של חברת המבוגרים, ללא עיבוד או התאמה ליכולותיהם האינטלקטואליות והרגשיות. מבוגרים לא חשו צורך לסוכך עליהם; להפך – הם שמו לעצמם מטרה: להכשירם לעשייה הקשה והמסוכנת למען תקומת העם והארץ. ההורים של ילדי שנות החמישים והשישים לא היו מקשה אחת: המבוגרים שבהם השתייכו לדור הפלמ"ח והצעירים נולדו

85 על חציית קווים פוליטיים מוכרים במהלך המלחמה ולאחריה ראו, ראובן פדהצור, נצחון המבוכה: מדיניות ישראל בשטחים לאחר מלחמת ששת הימים, תל-אביב 1996.

86 ייתכן שדרישה זו מן הילדים נשענה על ההערכה של ילדים ישראלים מלחמה אינה רק סוג של משחק רחוב, אלא מציאות שאותה הם מכירים מקרוב. ראו, מנחם רגב, "אני נהיה גדולים ידנו לא תטמא ברם": על כמה התייחסויות למלחמה בספרות הילדים הישראלית, ספרות ילדים, עמ' 118-103.

87 ראו, זרובבל, שורשים.

סמוך להקמת המדינה. כולם התחנכו על האתוס הרואה במדינה את המרכז ובאזרחיה את האחראים לעצם קיומה ולשלומה. את המסר הזה הם ביקשו להנחיל גם לילדיהם. לכן נקל להבין את גישתם של עורכי העיתונים שלא עשו כל מאמץ להעלים את סערת נפשם והחצינו את רגשותיהם הגואים בפני הילדים. ייתכן שהם היו ערים לחשיפה אך ראו בילדים שותפים שווים לדרך שאין לכחד מהם דבר. אם ברגיל אפשר לזהות מידה של עיבוד המיועד לילדים, ריכוך של אמירות קשות או לחלופין אימוצם של אירועים מדאיגים ככלי לאינדוקטרינציה וגיוס לאומי, במקרה של מלחמת ששת הימים נראה כי לא הופעלו שום חסמים או סינונים במעבר בין שיח המבוגרים לשיח הילדים.⁸⁸ ייתכן גם שהדמיון הרב בין הפרסומים בעיתוני הילדים לבין התבטאויותיהם של מפקדי הצבא – שדימו עצמם ליהושע בן נון ואת המדינה למלכות דוד – יסודו בהתבגרותו של הדור הקודם לאורה של אותה מסורת גבורה מקראית.

תופעה בולטת אחרת בכתיבה בעיתוני הילדים של חודשי מאי ויוני 1967 היא הדגשת המושגים של חזית ועורף מצד אחד, ומידה רבה של ערפול סביבם מצד אחר. בפני הילדים הוצגו הברדלים לכאורה בין חזית לעורף, הברדלים שלא תאמו את מצבה הפיזי של ישראל בגבולותיה עד 4 ביוני 1967. ילדי העורף נדרשו לנהוג כאילו היו בחזית ולסייע בעשייה הנדרשת בשעה שאבותיהם נקראו לשירות צבאי בחזית. ילדי החזית הוצגו בפניהם כמופת של עשייה קרת רוח למען המולדת. כלומר, על אף המעמד המיוחד שהוקנה לחזית, גם העורף נדרש להזדהות אתו באורח מלא. בלבול ההגדרות בין חזית לעורף המשיך ללוות את החברה הישראלית: במלחמת יום הכיפורים, למשל, מילא הצבא אחר התורה הדרושת להעביר את שדה הקרב אל מחוץ לגבולות המדינה, אם כי תיאוריה זו גובשה ב־19 שנותיה הראשונות של המדינה, לפני הכיבושים של מלחמת ששת הימים. מאז האינתיפאדה הראשונה שפרצה חל שינוי במושגים 'חזית' ו'עורף', עם שובה של המלחמה אל תוך גבולות המדינה וחשיפת העורף לפיגועי טרור. ייתכן שהמשך השימוש במושגים אלה, תוך התעלמות מהשתנותם, נעוץ בכלכל היסודי שגזר השיח של מלחמת ששת הימים, אשר קוראיו הצעירים אז נוטלים חלק מרכזי בניהול המדיניות הישראלית של היום.

שיח עיתונות הילדים במלחמת ששת הימים הטעין את מושג הכיבוש במטענים חדשים. בתחילה היה זה רעיון שאין מאיים ממנו – כיבוש שיוביל את הישראלים ואת מדינתם לאבדון מוחלט. לאחר ימים ספורים של קרבות מבריקים לדידה של ישראל הוטען הכיבוש ביחס חיובי ונעשה ל'שחרור'. השינוי החד במשמעות המושג ערערה גם ערכי יסוד אחרים: מה מותר ומה אסור, מה שייך לישראלים ומה מצוי מעבר לגבולם,

88 זאב צחור מצביע על דפוס כתיבה היסטוריוגרפית קבוע בשלוש המלחמות הראשונות (1948, 1956, 1967): מעטים מול רבים, ספרים המעצימים ניצחונות ומפקדים רבי כריזמה, מיעוט תיעוד היסטורי. אפשר שהדפוס המקובל בכתיבה מחקרית הוא שחלחל גם לכתיבה לילדים. זאב צחור, עיצוב הישראליות, תל־אביב 2007, עמ' 171.

ומעל לכול – מהו מושג הגבול. הקוראים הצעירים נחשפו לשורה של שינויים בלא שעברו תהליך מדורג של למידה ושל המשגה. ההתרחבות המיידית של הארץ התפרשה כאפשרות מעשית להרחיק את גבולות הארץ ככל שיריעתם משגת. בעיניהם, קו האופק היה לקו גבול. בשל העדר הסבר מספק למשמעותו של גבול וההתעלמות מקיומו של קו בין-לאומי מוכר עד 4 ביוני 1967, התייחסו לאלתר לחבלי הארץ הכבושים כאילו היו בשר מבשרה של מדינת ישראל הריבונית. לפיכך אפשר לפרש את השיח בעיתונות הילדים של מאי-יוני 1967 כקריאה סמויה לגזירה שווה בין הגבול הישן לשטחים החדשים – שגבולם לא היה נהיר לחלוטין לילדים – וממילא בין המשימה להפריח את האדמות הגאולות מאז ימי היישוב לבין המשימה העומדת כעת לפתחו של הדור הצעיר. ייתכן שזהו גם ההסבר לעיכוב בוויכוח על עתידם של השטחים ולהכנה המאוחרת של הסתירה המהותית בין 'שיבה לארץ אבות' לבין שליטה באוכלוסייה שזוהתה האתנית שונה ועוינת את זהות המדינה.⁸⁹ את הוויכוח בין שתי הפרשנויות – זו הקוראת להמשיך את גישת ההתיישבות המסורתית וזו המדגישה את הקושי בשליטה על אוכלוסייה לא ישראלית – מנהלים ביניהם מי שמושגי הגבול המטושטשים היו לחם חוקם בילדותם.

טשטוש מושגים הסתמן גם בגישה למהותה של מלחמה. אמנם, דבר לילדים פרסם מידע על מחיר המלחמה באבידות בנפש,⁹⁰ וכתביו ניסו להציג את הלוח הרוחות בקרב הנכבשים. אך עד פרוס החופש הגדול של שנת תשכ"ז (יולי 1967) יכלו קוראיהם של עיתוני הילדים לחוש כאילו מלחמה היא אירוע חיובי, שאין לו צד אפל. ילדי ישראל יכלו לפרש את המלחמה כמעבר מחושך לאור ברוח המסורת היהודית: היא תאמה את שיר החנוכה 'באנו חושך לגרש', היא הייתה ניצחונם של היהודים המעטים על אויביהם הרבים והחזקים מהם ברוח מגילת אסתר, היא חזרה – אפילו גאוגרפית – על ההצלחה של יציאת מצרים המסופרת בהגדה, היא מימשה מחדש את המעבר משואה שכמעט התרגשה על העם היהודי בארצו, לתקומה זקופת גו. עידוד לתפיסה כזו היה בכל עיתוני הילדים, שהרכבו לצטט מן המקורות כדי להוכיח את בעלותם של הישראלים על חבלי ארץ שנכללו בממלכה המקראית. אפילו משמר לילדים, שהיה המרוחק מכולם מן המסורת היהודית, שזר פסוקים מן המקורות. ייתכן שגם עניין זה לא היה אלא המשך הגישה שאפיינה את היישוב בשנותיו הראשונות: התנגדות לדת כמוסד, תוך הישענות על סיפורים מקראיים לעידוד ההתיישבות החקלאית ולהשרשת רעיון הגבורה למען העם.

למקרא עיתוני הילדים של האביב וראשית הקיץ של שנת 1967, קשה שלא להרהר בבני אותו דור המצויים היום בשיא אונם ונושאים במשרות מפתח בחברה הישראלית. מיד לאחר המלחמה העיד הילד צביקה גליק, שהיה אז בן 13 והתגורר במשק חקלאי, כי 'הבשורה על 679 הנופלים היכתה בכולנו. ואולי בזכותם ובזכות חבריהם, אשר הוכיחו

89 על פיצול החשיבה המדינית-החברתית ביחס לשטחים ראו, פייגה, שתי מפות.

90 דבר לילדים, 20.6.1967, עמ' 1003.

אומץ לב ורצון להגן על ארצנו, – יורשה גם לי להיקרא "לוחם"⁹¹. העדות התמימה הזו היא של בן הדור שצעיריו קראו על מלחמת ששת הימים עם ניקוד מלא. אותו דור שמלחמת לבנון הראשונה הייתה טבילת האש הכואבת שלו. אותו דור, שאחדים מבניו מנהלים היום את המדיניות הישראלית, חצוי בין רצון לשמר את ההישגים שהשיגו צה"ל והפוליטיקה הישראלית בילדותו, לבין הבנה שהמלחמה הטובה של 1967 היא המלחמה הרעה של שנות האלפיים. הדור הזה מתחיל להכיר בכך שהשתנותו המהירה והלא מוגדרת בפניהם של הגבול ב-1967 היא הקיפאון שעליהם לשנות היום.

91 גליק, 'שרטטנו מפות חדשות', בתוך: רביב, אנחנו הלוחמים, עמ' 196.